

Kulturminneplan Gjøvik

Innhold

Forord	4
Del I – bakgrunn	5
Kulturminneplan - bakgrunn og en slags definisjon	5
Fem områder.....	5
Avgrensing og definisjoner.....	6
Hvorfor kulturminneplan?	7
Kulturminneplan – for hvem?	8
Del II – historisk del	9
Den kommunale historien	9
Hva har folk levd av?.....	9
Kulturminnevern i Gjøvik – en historisk skisse.....	10
Del III – konkret del	12
Generelle betraktninger	12
Område 1: bygningshistorie	13
Hva vi legger vekt på	13
Landbruksbebyggelse	13
Fra husmenn til bureisere	14
Datering av bygninger.....	14
Den eldste gardsbebyggelsen.....	15
Eldre uthus – fra før 1850	16
Husmannsplasser.....	16
Andre bygninger	17
Område 2: skogsetring.....	18
Område 3: Industrielandskapet langs Hunnselva.....	19
De store industribedriftene.....	19
Gamle fløyterminner	20
Område 4: industri.....	21
Den større industrien.....	21
Småskala industri i Biri og Snertingdal.....	21

Område 5: langs Mjøsa	23
Kulturmiljøer	24
Svennes med Biri Glassverk.....	24
Bråstad	25
Kolberg	26
Redalen	26
Bureisingsgrendene	27
Nasjonalt og regionalt verdifulle kulturminner?	28
Del IV – handlingsdel	30
Forslagsliste.....	30
De gode eksemplene	32
Svennes	32
Gamlebygningen på Fautmoen	32
Rolid mølle og Bakåsen	32
Ås (102/1).....	33
Vold seter (Ekersetra)	34
Ekern	35
Snertingdal prestegard	35
Snertingdal ysteri.....	36
Solskinshistorier.....	36
Kilder og litteratur	37
Bøker.....	37
Årboksartikler.....	37
Kulturminneplaner	38
Informanter	38
Vedlegg	39
Tabell 1: den eldste gardsbebyggelsen	39
Tabell 2: eldre uthus	40
Tabell 3: husmannsplasser	41
Tabell 4: diverse bygninger	42
Tabell 5: setrer.....	43
Tabell 6: kulturminner langs Hunnselva	44
Tabell 7: større industri ellers i kommunen	46
Tabell 8: sager og møller i Biri med Redalen	47

Tabell 9: sager, møller og dammer i Snertingdal.....	48
Tabell 10: kulturminner langs Mjøsa	49

Forord

Undertegnede Aslak Kittelsen og Trond Nygård er begge historikere og har lang fartstid fra Norsk lokalhistorisk institutt/Nasjonallbiblioteket, der vi har jobbet som administratorer for Lokalhistoriewiki, instituttets nettsted for lokalhistorie fra hele landet. Vi har også arbeidet med formidling av bygningshistorie, blant annet som omvisere ved Maihaugen og Norsk Folkemuseum. Aslak har dessuten vært ansatt ved Ringve Musikkmuseum.

Arbeidet med kulturminneplan for Gjøvik startet opp i 2019, med vedtak i formannskapet og Utvalg for kultur og teknisk. Våren 2022 ble vi engasjert til å utarbeide planen, og mesteparten av jobben gjorde vi den påfølgende høsten. Det har vært et interessant, men hektisk arbeid. Vi har til sammen hatt tre månedsverk for å skrive kulturminneplan. Denne relativt knappe ramma innebærer at vi i hovedsak har måttet støtte oss til eksisterende registreringer og litteratur, det har i liten grad vært tid til å gjennomføre helt ny kartlegging av kulturminner. Vi har imidlertid tatt oss tid til å dra på befaringer i store deler av kommunen, til dels med kunnskapsrike lokalhistorikere som guider. Det har også kommet inn mange gode tips om interessante kulturminner fra historielagsgruppene i Gjøvik, fra Mjøsmuseet og kommuneadministrasjonen. Ferdige kulturminneplaner for andre kommuner i distriktet har også vært til inspirasjon. Uten denne gode hjelpa hadde det vært umulig å ro dette prosjektet i havn.

Del I – bakgrunn

Kulturminneplan - bakgrunn og en slags definisjon

Hva er et kulturminne? Kulturminnelova (§ 2) definerer kulturminner slik: «Med kulturminner menes alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til.»

Regjeringa og Riksantikvaren har satt i gang et prosjekt der landets kommuner skal arbeide for bedre forvaltning av kulturminnene sine. Utgangspunkt er både nasjonale og internasjonale føringer, som Stortingsmelding nr. 16 (2019–2020) og den Europeiske Landskapskonvensjonen, der innbyggernes rett til å medvirke, engasjere seg og ta ansvar for kulturminneforvaltningen er framhevet. De nye nasjonale målene i kulturminnemeldinga er:

- Alle skal ha mulighet til å engasjere seg og ta ansvar for kulturmiljø.
- Kulturmiljø skal bidra til bærekraftig utvikling gjennom helhetlig samfunnsplanlegging.
- Et mangfold av kulturmiljø skal tas vare på som grunnlag for kunnskap, opplevelse og bruk.

Kulturminneplaner er viktige virkemidler for å nå disse målene. I 2021 var det ferdige eller påbegynte planer i nesten alle kommunene i Innlandet fylke, og alle kommunene her har fått midler fra Riksantikvaren til arbeidet med kulturminneplaner. Det er også flere kommuner som alt er i gang med å rullere planene.¹

Riksantikvaren definerer en kulturminneplan som kommunens «oversikt over viktige kulturminner og kulturmiljøer», som «inneholder en plan for forvaltningen av disse. Planen gir kunnskap om fortida og avklarer hvilke kulturminner en vil ta vare på i framtida.»² Riksantikvaren skriver også at «Det finnes ingen fasit for hvordan kommunene organiserer eller utformer kulturminneplanene sine. Utgangspunktet må være kommunenes egne behov og forutsetninger.»

Gjøvik kommune hadde altså stor frihet til å utforme sin egen plan da den i 2019 vedtok å sette i gang arbeidet.

Fem områder

Kommunen har avgjort at en i denne planen skal legge vekt på fem kategorier kulturminner:

1. Bygningshistorie, utafør Gjøvik sentrum.
2. Skogsetertradisjoner.
3. Kulturminner langs Hunnselva.
4. Industrikulturminner.
5. Bryggeanlegg og andre kulturminner langs Mjøsa.

Vi vil behandle alle disse fem kategoriene i dette dokumentet. Kategori 1 er avgrenset til å gjelde utenfor sentrum, da kommunen også planlegger å utarbeide sentrumsplan og strandsonenplan, der det vil være på sin plass å omtale byens bygningshistorie fylldigere. Kategori 2 er også sjølsagt i praksis avgrenset til landlige strøk av kommunen. I kategori 3 kommer vi imidlertid til å omtale også industrielle kulturminner i Gjøvik sentrum, både for å få ei helhet i industrilandskapet langs elva, og

¹ [KIK Innlandet – Kulturminneplaner i kommunene.](#)

² Riksantikvaren: [Hva, hvorfor og hvordan. En innføring i kulturminneplaner i kommunen.](#)

fordi industrien i byen har vært såpass identitetsdannende. I kategori 5 blir kulturminner i byen nevnt i forbifarta.

Avgrensing og definisjoner

Ettersom vi prioriterer fem områder, er vi også nødt til å kort omtale hvilke typer kulturminner vi avgrenser bort, ikke minst de kulturminnene som er underlagt en eller annen form for vern. Vi kan med en gang presisere at vi her snakker om *faste kulturminner*, altså at alle fem kategorier dreier seg om *materiell* kulturarv, slik at *immateriell* kulturarv bare eventuelt vil bli omtalt i den grad de er direkte relevante.

Videre avgrenser vi oss bort fra de fleste *automatisk fredede kulturminner*, herunder *fornminner*, det vil si kulturminner fra før 1537. I henhold til § 4 av Kulturminnelova er ti ulike kategorier av kulturminner fra før 1537 automatisk fredet, og disse kategoriene er såpass vide at det er rimelig å tolke dette som at det omfatter *alle* spor etter menneskelig virksomhet fra før 1537. I Gjøvik kommune er 415 automatisk fredede kulturminner registrert i Askeladden, flertallet av dem er gravfelt. Et godt eksempel er gravfeltet på Nedre Stokke (ID 41334), som omfatter seks gravrøyser. Ettersom de er såpass omfattende registrert allerede, med beskrivelse og koordinatfesting, er det både grunn til å tro at de nyter et relativt godt vern, og liten grunn til å tro at det er noe stort antall av dem som ikke er registrert.

To ytterligere kategorier av kulturminner er også automatisk fredet, nemlig *samiske kulturminner* fra før 1917, etter samme definisjon som kulturminner fra før 1537, samt *stående bygninger* fra før 1650. Samiske kulturminner spiller høyst sannsynlig en ubetydelig rolle i Gjøvik kommune, og avgrenser slik seg sjøl. I den grad kommunen har stående bygninger fra før 1650, ønsker vi derimot å ta dem med. Dette er foreløpig *ikke* registrert overhodet, om enn det finnes landbruksbygninger i kommunen som *kan* ha en så høy alder at de er automatisk fredet. Som vi skal se, er det ikke alltid lett å datere eldre bygninger presis, og i kategori 1 om bygningshistorie presenterer vi en del bygninger vi vil anbefale å undersøke nærmere.

Vi kommer heller ikke til å se nærmere på *kirker og kirkesteder*. Gjøvik kommune har seks automatisk fredede kirkesteder, men ingen stående kirker som er så gamle at de er automatisk fredet. Derimot har vi fire *listeførte kirker*: Biri kirke (1777), Vardal kirke (1803), Nykirke i Snertingdal (1872) og Gjøvik kirke (1882). Listeføring omfatter samtlige kirker fra mellom 1650 og 1850, samt flere nyere kirker, og det innebærer ifølge Riksantikvaren at disse kirkene « ... er definert som verneverdig og har nasjonal verdi», og at de «skal behandles med like stor respekt som fredete kirker».

Bygninger og andre kulturminner kan dessuten bli *vedtaksfredet*. Gjøvik har bare fire vedtaksfredede kulturminner, nemlig Kauffeldtgården, hovedbygningen på Gjøvik gård, Gjøvik stasjon og Skibladner, alle sammen lokalisert i Gjøvik by. I den grad vi i det hele tatt tar med disse kulturminnene her, vil vi bare kort nevne dem i forbifarta.

Ellers er det enkelte typer kulturminner som vil bli utelatt eller bare omtales i forbifarta, slik som *krigsminner*, *idrettsanlegg*, *samferdselsanlegg* som *bruer* og *veger* o.l. Vi har heller ikke funnet det nødvendig å registrere eller omtale i noen særlig grad de bygningene som har blitt flyttet til friluftsmuseet på Eiktunet, men se også den historiske skissa nedenfor.

Hvorfor kulturminneplan?

Hver dag forfaller eller rives det kulturminner. Den 27. april 2013 hadde *Oppland Arbeiderblad* denne overskrifta: «Det er trist å se dem ligge der som en plankehaug». Fire gamle bygninger på gamle Biri sag og mølle hadde blitt revet uten tillatelse.³ Omtrent samtidig ble hele det gamle tunet på garden Bjørnsveen jevnet med jorda, riktignok etter at kommunen hadde gitt sitt samtykke. Her sto blant annet en låve fra 1880, en eldre hovedbygning og et vognskjul.⁴ Grunnen til at Bjørnsveen ble revet, var boligprosjektet «Bjørnsveen Panorama», med nye rekkehus og boligblokker på det tidligere tunet.

Det er også mulig å finne moteksempler; i Gjøvik tas det noen ganger hensyn til kulturminner når det skal bygges ut. På Bondelia ble riktignok den tidligere husmorskolebygningen, et landemerke i funksstil, revet i 2019, men som kompromiss mellom utbyggere og lokalpolitikere ble stabburet og bestyrerboligen tatt vare på. Gjøvik og Omegn Boligbyggelag (GOBB) har satt av seks millioner til bestyrerboligen, som ifølge boligbyggelaget «skal bli et sosialt samlingssted».⁵

Når et kulturminne er revet, er det borte for alltid, og en bit av historia vår er ugjenkallelig tapt. Heldigvis har det sannsynligvis aldri vært større interesse for å redde kulturminner enn det vi ser i dag, men mange steder virker økonomiske krefter i motsatt retning. Vi har alt nevnt utbyggingsprosjekter i de sentrale delene av kommunen, men det er ofte like vanskelig å ta vare på kulturminner i landlige strøk. På en moderne gard med store maskiner vil for eksempel den gamle låven være upraktisk som redskapshus. Og hvorfor skal en legge tak på den gamle husmannsplassen når den siste gardskaren som bodde her, alt på 1960-tallet ble ansatt som industriarbeider i Hunton?

Det trengs derfor en plan – med ulike virkemidler – for at kulturminner skal tas vare på. Og utgangspunktet er naturligvis at det er flere gode grunner til at eldre bygninger og andre spor etter menneskelig virksomhet skal bevares:

- For det første er kulturminner *lokalsamfunnets felles hukommelse*. Bevaring av kulturminner gir kunnskap om tidligere tiders samfunn og levekår. Sporene etter bruk gir oss forståelse for og tolkning av fortida, og kan hjelpe oss å forme vår egen framtid. Ved å forvalte og forstå kulturarven, både bygninger, kulturlandskap og tradisjoner, kan denne formidles til kommende generasjoner for at de også skal kjenne historia si. Slik kan de bli stolte av den, men samtidig bli oppmerksomme på problematiske sider ved fortida.
- For det andre er kulturminnevern også *miljøvern*. Miljøet og klimaet spares ved at en bruker opp igjen gamle materialer i stedet for å produsere og transportere nye. I mange tilfeller er også gamle bygninger bygd av materialer med bedre kvalitet enn nye.
- For det tredje kan kulturminnevern *skape verdier*. En kan ta i bruk gamle bygg som selskapslokaler, overnattingslokaler, kafeer, lagerbygg og liknende.⁶ Her må en samtidig være klar over at det kan være kostbart å restaurere, for eksempel hvis en skal fjerne eternittplater.

³ *Oppland Arbeiderblad*, 27. april 2013: «– Det er trist å se dem ligge der som en plankehaug».

⁴ *Norske Gardsbruk* Oppland 9 1999, s. 259.

⁵ *Gjøviks Blad*, 21. april 2021: «Snart er det byggestart for Bondelia Hage».

<https://gibt.cld.bz/gb202116/3/#zoom=z>

⁶ Se for eksempel Kulturminnefondets nettside: «[Tre gode grunner til å ta vare på kulturminner](#)».

Kulturminneplan – for hvem?

Hvem i lokalsamfunnet kan ha nytte av kulturminneplanen? Vi mener at innholdet i planen vår er av allmenn interesse for kommunens innbyggere og alle andre med tilknytning til Gjøvik kommune, men vi ser for oss at den vil være særlig gagnlig for disse gruppene:

- **Lokal- og regionalpolitikere.** Kulturminneplanen kan gi politikere innsikt og grunnlag for beslutninger, og kan bidra til å gi Gjøvik kommune et godt omdømme for hvordan vi håndterer kulturminnene våre.
- **Kommuneadministrasjon, samt regionale og nasjonale myndigheter.** Kulturminneplanen skal ivareta kulturminner i plan- og byggesaker, og kan brukes av relevante myndigheter i slike saker, blant annet ved å gi gode argumenter og mot til å verne bygninger som ikke er fredet. Dette er mest aktuelt for kommunen, men også for fylkeskommunen, som etter kulturminnelovas paragraf 25 skal uttale seg i byggesaker som vedrører kulturminner eldre enn 1850.
- **Eiere av kulturminner.** Kulturminneplanen kan gi private eiere inspirasjon til å oppnå en bedre forvaltning av det de eier. Dette omfatter også råd og hjelp fra det offentlige til å ta vare på kulturminner, deriblant til å søke om midler til bevaring og restaurering. I denne kulturminneplanen presenterer vi flere gode eksempler på at private eiere på eget initiativ har fått restaurert egne kulturminner, gjerne hjulpet av offentlige midler.
- **Utbyggere og investorer.** Disse kan få innsikt i hvordan de bør gå fram for at eventuell utbygging skal være i harmoni med vern av eksisterende kulturminner.
- **Utdannings- og kulturinstitusjoner.** Skoler, biblioteker og museer kan bruke kulturminneplanen som kunnskapsgrunnlag. Det samme gjelder naturligvis også **lokale lag og foreninger**, som for eksempel historielag.
- **Befolkningen for øvrig**, og spesielt alle som er interessert i lokalhistorie.

Del II – historisk del

Den kommunale historien

I grove trekk besto dagens Gjøvik kommune i mange hundre år av to enheter: Biri prestegjeld og Vardal prestegjeld. Biri omfattet også Snertingdal, mens Vardal omfattet dagens Gjøvik by. Redalen var annekssokn under Ringsaker fram til 1821, da området ble lagt under Biri.

Denne fordelinga av prestegjeld var her, som ellers i landet, utgangspunkt for kommunegrensene som ble tegnet opp i 1838, der Biri og Vardal kommuner ble opprettet. Gjøvik kommune ble fradelt Vardal i 1861, og Snertingdal ble fradelt Biri i 1910. Mellom Gjøvik og Vardal ble det gjennomført grensejusteringer i 1921 og 1955, slik at bykommunen fikk større arealer. I tillegg har det vært flere mindre grensejusteringer mellom Vardal/Gjøvik og Toten-kommunene (i 1896, 1964 og 2020).

I 1964 ble Vardal, Biri og Snertingdal slått sammen til den Gjøvik kommune vi kjenner i dag.⁷

Hva har folk levd av?

Prestegjelda Vardal og Biri besto av jord- og skogbrukslandskap. Før svartedauden var det fast bosetting i store deler av området, med unntak av i de høgestliggende åsstrøka. Pestkatastrofen rundt 1350 førte til at folketallet sank drastisk, og at den gjenværende befolkningen samlet seg på de beste gardene. Men folketallet økte igjen, og på 1600-tallet var de gardene som ble fraflyttet under svartedauden, gjenryddet. Befolkningen besto på denne tida av sjøleiene bønder og en del leilendinger. Det var ganske stor forskjell på de minste og de største gardene, og to dominerende eiendommer kom til å skille seg ut fra de andre: Mustad i Vardal og Svennes i Biri. Det var også på tomt fra Svennes at det første industrianlegget i distriktet ble etablert. Biri glassverk begynte produksjonen midt på 1760-tallet. I 1807 kom også Gjøvik glassverk i gang. I tillegg til glassverka fantes det også mindre industrianlegg rundt omkring i bygdene, blant annet sagbruk og møller. Mange familier drev dessuten med husflid.

På 1700- og 1800-tallet var det stor befolkningsvekst, og dette var en av grunnene til at *husmannsvesenet* vokste fram. Alt i 1835 var det flere husmanns- enn bondehusholdninger i både Vardal og Biri, og tallet på husmannsfamilier fortsatte å vokse fram til midten av hundreåret.⁸ Da begynte avviklinga av husmannsvesenet, blant annet fordi utvandringa til Amerika og framveksten av større og mindre byer ga småkårsfolk flere alternativer. Begge disse faktorene gjorde seg gjeldende i vårt distrikt: Over 8 000 personer fra Gjøvik, Vardal, Biri og Snertingdal utvandret og tok med seg både kultur og kulturminner til USA som vi finner igjen i flere distrikter der den dag i dag. I 1861 ble kjøpstaden Gjøvik etablert, og mange bygdefolk flyttet dit, hovedsakelig for å finne arbeid i industrien: I og litt utafor byen, for det meste langs Hunnselva, ble det anlagt flere større industrianlegg, blant annet Mustad, Hunton, Toten Cellulose og Vardal Træmassefabrikk.

På bygda ble mange av husmannsplassene lagt ned, men en del ble sjøleierbruk. Den siste fasen i småbruksutviklinga tok til i mellomkrigstida, med etablering av bureisingsbruk i alle de tre daværende kommunene. Snertingdal skilte seg allikevel ut, som bygda med flest bureisingsbruk i Oppland fylke. Her ble det bygd opp 92 slike bruk mellom 1921 og 1940.

⁷ Juvkam, Dag: *Historisk oversikt over endringer i kommune- og fylkesinndelingen*. Statistisk sentralbyrå, 1999.

⁸ Se Gjestrum, side 11-15 for mer bakgrunnsinformasjon om husmannsvesenet i Gjøvik og Toten.

De klart største tettstedene i distriktet var Gjøvik og det nærliggende Hunndalen, som ble et utpreget industristed. Men også i bygdene grodde det fram tettbebyggelser rundt økonomiske knutepunkt som meierier og landhandlerier. Blant disse var Redalen, Haugsbygda i Vardal, Elvedalen i Snertingdal og Biri sentrum. Dampskipstrafikken på Mjøsa førte også til at det ble bygd flere bryggeanlegg mellom Gjøvik og Biristranda. I all hovedsak forble imidlertid Snertingdal og Biri avhengige av primærnæringene; de var hele tida de mest utpregede skogsbygdene på vestsida av Mjøsa. Livet var allikevel ikke bare preget av arbeid. Etter store skolereformer i 1860 og 1899 fikk også bygdeungdommen bedre skolegang, og på fritida var det mange som engasjerte seg i de mange frivillige organisasjonene som vokste fram på slutten av 1800-tallet. Avholdslosjer, ungdomshus og bedehus var synlige tegn på at «Mødernes tid var kommen».⁹

På 1950- og 1960-tallet ekspanderte Gjøvik kraftig inn i det gamle Vardal, særlig sørover, der den såkalte Sørbyen ble etablert. Industrien nådde sitt toppunkt på 1970-tallet, målt i andel av de sysselsatte. Mustad-fabrikken hadde godt over ett tusen ansatte på det meste. Hjørnesteinsbedriften i Hunndalen, Toten Cellulose, ble imidlertid lagt ned i 1981, og ved både Hunton og Mustad ble det drastisk færre ansatte. I utkantene av storkommunen Gjøvik ble det også færre arbeidsplasser, på grunn av mekanisering i både jord- og skogbruket. En del bruk ble lagt ned, mens det ble gjennomført modernisering på de bruka der det ble satset på videre drift.¹⁰ På 2000-tallet preges de minst sentrale delene av Gjøvik kommune, blant annet Snertingdal, av fraflytting.¹¹

Kulturminnevern i Gjøvik – en historisk skisse

Fortidsminneforeningen ble stiftet i 1844, og en egen forening for Kristians amt (Oppland fylke) ble etablert i 1907. I 1912 ble Riksantikvaren opprettet.¹² På denne tida var en mest opptatt av å ta vare på middelalderruiner, stavkirker, handelssteder og storgarder, og på vestsida av Mjøsa var det typisk nok storgardsbygninger på Østre Toten som var de første som ble fredet. Dette skjedde i 1921, året etter at Lov om bygningsfredning ble vedtatt.¹³

I det området som nå utgjør Gjøvik kommune, ble det den gangen ikke gjort noen fredningsvedtak, men Fortidsminneforeningens årbok for 1924 viser at det også her var flere gardsbygninger som ble sett på som verneverdige. I 1920-åra kartla Fortidsminneforeningen verneverdige bygninger i store deler av landet, og i årboka for 1924 var turen kommet til Oppland og Hedmark. I det årets «Indberetning fra den antikvariske bygningsnevnd om gamle norske husbygninger» var en del eldre bygninger omtalt, også i Biri, Snertingdal og Vardal. Innberetningen gjenspeiler i stor grad hva man var interessert i den gangen, det er for det meste snakk om innhus, slik som våningshus og stabbur, på større garder, mens uthus og husmannsplasser ikke er nevnt i teksten. Innenfor disse kategoriene omtaler teksten mange bygninger fra Biri, blant dem eldre hus på gardene Hellerud, Fautmoen, Sem, Unset, Sigstad, Bjørnstad, Skulhus, Neråsen og Kårstad. Særlig mye plass ble det gitt til det «stilfulle storgaardsanlæg» på Svennes. I Snertingdal er derimot bare en bygning nevnt, nemlig gamlebygningen på Saksberg. Denne toetasjes tømmerbygningen hadde «paa den ene langside indklædd svalgang med eiendommelige klokkeformede lysåpninger». Bygningen ble registrert av

⁹ Try, Hans: *To kulturer, en stat 1851-1884*. Utg. Cappelen. 1979, s. 436.

¹⁰ Dette avsnittet bygger hovedsakelig på Gjestrum 1987, se litteraturlista.

¹¹ Se blant annet *Oppland Arbeiderblad*, 10. april 2022: «I 2048 kan bygda være tømt for folk: – Jeg tror Snertingdal blir hørt minimalt».

¹² Riksantikvaren: [Riksantikvarens historie](#).

¹³ Årboka Totn 1981.

Riksantikvaren i 1920, men rundt 1940 ble den revet.¹⁴ I Vardal nevnes et gammalt stabbur på Gryte, gammel bebyggelse på Nordenga, svalgangsbygningen på Kolberg, hovedbygningen på Stokke samt stabburet på Hunn og bubygningen på Øvre Gjøvik.¹⁵

Denne siste bygningen, *Gjøvikloftet*, var det første huset som ble gjenreist på Eiktunet. Dette bygdetunet for Vardal og Snertingdal ble planlagt av arkitekt Halvor Vreim i 1954, og målet var å gjenskape en vanlig gard slik den så ut i første halvdel av 1800-tallet, i naturalhusholdningens tid.¹⁶ Da Eiktunet ble bygd opp, var det allerede etablert svært mange små og mellomstore bygdetun rundt omkring i Norge. En tok bygninger ut av sitt opprinnelige miljø for å ta vare på dem på museum, slik bevarte en verneverdige bygg som ikke var fredet. Pr. 2022 er 43 bygninger flyttet til Eiktunet. Noen av de siste som har kommet til, er fra Biri, som opprinnelig ikke var med i museumslaget som etablerte bygdetunet.

Framover vil det sannsynligvis ikke komme nye hus på Eiktunet. Mjøsmuseet jobber, gjennom sin bygningsvernrådgiver, for å ta vare på bygninger der de står. I Gjøvik er det også lokale historielagsgrupper som har restaurert bygninger på sin opprinnelige tomt. At bygg ikke lenger flyttes til museer, kan ses som en konsekvens av økomuseumstanken, som slo gjennom på slutten av 1970-tallet. Hensikten «er å gi små samfunn lokal identitet, om mulig med økomuseet som et samlende sentrum.»¹⁷

¹⁴ Opplysninger fra Magne Lønstad, 2021.

¹⁵ *Foreningen til norske fortidsmindemerkers bevaring: Aarsberetning for 1924*. Utg. 1924, s. 215-216.

¹⁶ Oudenstad, Halvard: *Eiktunet 10 års beretning*. Utg. Vardal-Snertingdal Museumslag 1964.

¹⁷ Store norske leksikon: «[økomuseum](#)».

Del III – konkret del

Generelle betraktninger

Gjøvik kommune har et stort antall kulturminner. I denne bolken presenterer vi de av dem som faller innenfor de fem områdene vi har nevnt innledningsvis: bygningshistorie, skogsetring, kulturminner langs Hunnselva, industrielle kulturminner i kommunen ellers, og kulturminner langs Mjøsa. Vi har hele veien forsøkt å gjøre et *representativt* utvalg av bygninger og andre kulturminner, og i planen finner en kulturminner fra alle sosiale sjikt og de fleste geografiske områder, i tillegg til at alle tidsperioder fra 1600-tallet og framover er representert.

Det er stor forskjell fra kategori til kategori hva som har vært registrert tidligere. Innenfor industrielle kulturminner, så vel langs Hunnselva som ellers i kommunen, har vi i all hovedsak lent oss på det som allerede er registrert, om enn vi har lagt til noen ytterligere objekter vi mener fortjener oppmerksomhet. Innenfor bygningshistorie og setring, derimot, har det nesten ikke vært registrert noe som helst, slik at det er mulig å se på våre tabeller her som framlegg til ei ny registrering av kulturminner. Den siste kategorien, kulturminner langs Mjøsa, er i ei mellomstilling, i at den omfatter mange kulturminner som alt er registrert, men også mange som ikke er det.

Område 1: bygningshistorie

Vår bolk om bygningshistorie er avgrenset til kommunen utenfor Gjøvik sentrum, og omfatter dermed i grove trekk tidligere Vardal, Snertingdal og Biri kommuner. Hoveddelen av bebyggelsen på bygda i Gjøvik kommune er gardsbebyggelse eller landbruksbebyggelse, og våre eksempler og tabeller kommer til å gjenspeile dette, men det finnes også andre interessante kategorier som vi kommer tilbake til nedenfor, slik som forsamlingshus, bedehus, forretninger, og liknende.

Overgangen mellom bygningshistorie og industrihistorie er flytende, og bygninger slik som meieri, sager og møller har vi lagt til kategorien for industrihistorie.

Ser vi på Kulturminnesøk, er bygningshistorie registrert i forsvinnende liten grad i Gjøvik kommune, i skarp kontrast til flere av de andre kategoriene vi skal innom: Ikke et eneste våningshus eller stabbur på bygda i kommunen er å finne. Ser vi til nabokommunene, ser vi at dette varierer veldig fra kommune til kommune: I allfall to nabokommuner, Ringsaker og Søndre Land, har omfattende kommunal listeføring av blant annet gardsbygninger og husmannsplasser. Høyst sannsynlig har dette blitt lagt inn da disse kommunene utarbeidet kulturminneplaner.

Hva vi legger vekt på

Et fullstendig register over all interessant landbruksbebyggelse i kommunen vil føre altfor langt, og vi har derfor konsentrert oss om *antatt gammel landbruksbebyggelse fra før 1700, uthus fra før rundt 1850, samt husmannsplasser uavhengig av datering*. I tillegg tar vi også med enkelte spesielt gode og interessante eksempler på innhus av nyere dato, samt andre bygningstyper. I den grad det er gardsbebyggelse, er det gjerne tidstypisk og/eller del av et historisk miljø. Et godt eksempel på dette er Haug i Vardal, der det var landbruksskole, og der det i dag står flere bygninger fra rundt 1860. I tillegg har vi også tatt med en del *setrer*, som vi omtaler i neste bolk.

I tillegg har vi etterstrebet en viss balanse mellom ulike hustyper, for å vise det mangfoldet av hus som har stått på landsbygda i tidligere tider. De fleste vanlige garder hadde hovedbygning, føderådsbygning, ett eller flere uthus, stabbur, stall, smie, badstue, potetbu, og så videre. Også på en husmannsplass sto det oftest flere bygninger, og i skogene var det setrer og tømmerkoier. Langs elver og innsjøer, særlig langs Mjøsa, fant en mange slags byggverk, som møller, sagbruk, demninger, lenser, brygger, pakkhus, fiskerhytter med mer.

Fra midten av 1800-tallet ble det satt opp flere bygg som ikke var knytta til enkeltfamilier eller enkeltgarder, til dels store og dominerende bygg. Storindustrien etablerte seg langs Hunnselva, kommunene satte opp fastskoler rundt omkring i grendene og de frivillige organisasjonene bygde losjer, bedehus og andre forsamlingshus.

Landbruksbebyggelse

Landbruksbebyggelse er ikke noen ensartet kategori. I det gamle, førindustrielle landbruket, det vil si fram til i allfall 1850, hadde gardstunet mange ulike hus, hvert til sitt bruk. Disse husa kan i grove trekk deles i innhus, slik som stue, loft og stabbur, og uthus, slik som stall, fjøs og låve (lyu). I Vestoppland, som mye av Østlandet forøvrig, var det vanlig med et totunsanlegg, der innhus og uthus lå rundt to forskjellige tun rett ved sida av hverandre.¹⁸ Jevnt over har innhusa hatt lengre levetid enn uthusa, noe som har ulike årsaker, blant annet at det beste tømmeret ble brukt til innhusa – historisk sett ble *loftet*, gardens «skattkammer», lagt spesielt vekt på. Dessuten ble uthus

¹⁸ Gjestrum, bilder og bildetekster på side 39 og 40.

som fjøs utsatt for langt mer slitasje blant annet av møkk fra dyra. I sum betyr dette at mens Gjøvik kommune har en god del stuer, våningshus og stabbur fra før 1800, er det svært få uthus.

En ytterligere faktor som bidrar til å redusere antall historiske uthus, er *omlegginga av landbruket* i 1860-åra og framover: I takt med at varetransport både innenlands og fra utlandet ble enklere og billigere, mistet Mjøsbygdene mye av sitt marked for korn, samtidig som etterspørselen etter meieriprodukter økte. Dermed utviklet landbruket seg i retning av tyngre vekt på februk, som krevde nye, større driftsbygninger med plass til flere krøtter og mer høy.¹⁹ Slik fikk vi de store, røde driftsbygningene som preger Vestoppland (og det meste av Østlandet) den dag i dag.

Fra husmenn til bureisere

I tillegg er vi nødt til å ta opp det sosiale perspektivet. Det gamle bondesamfunnet var et lagdelt samfunn, og kanskje særlig mot slutten, tett opp til overgangen til det moderne landbruket. Som nevnt ovenfor, hadde bondesamfunnet et klasseskille mellom bønder og husmenn. Mjøsbygdene var et av de områdene i landet der dette klasseskillet ble størst og mer omfattende, og på midten av 1800-tallet hadde Vardal og Biri flere husmenn enn bønder. I andre halvdel begynte antallet husmenn å synke, og flere av husmannsplassene ble forlatt, om enn enkelte lever videre som småbruk eller bureisingsbruk. Jevnt over er vårt inntrykk at få husmannsplasser er bevart, bygningene på husmannsplassene var nok jevnt over i dårligere stand enn på gardene, og i alle fall trangere. I og med at dette er bevart i så liten grad til i dag, er det viktig for oss å synliggjøre det som tross alt finnes.

En boligtype som nesten ikke er bevart i Vestoppland, og knapt i Norge som helhet, er jordhytta eller jordhuset. Dette er en type bolig som var gravd inn i en haug eller ei åsside, der tre av fire vegger var av jord. De hadde ofte også jordgolv.²⁰ Som man kan tenke seg, var dette en boligtype som om mulig hørte hjemme i et enda lavere sosialt sjikt enn de enkle husmannsstuene. Det finnes opplysninger om iallfall fire konkrete jordhytter i Vardal, og iallfall ei av dem går det an å se rester av i dag, nemlig Rultstuggua på Breiskallen.

Ei spesielt interessant gruppe landbruksbebyggelse fra 1900-tallet er *bureisingsbruka*. Bureisinga var en nasjonal bevegelse som delvis var motivert av ønsket om å øke matproduksjonen i landet, delvis av ønsket om å tilby egne hjem og næringsgrunnlag til småkårsfolk. Dette fikk god drahjelp av ei ny jordlov vedtatt i 1928, som ble stående ved lag til 1955, og der det å skaffe egen jord til folk sto sentralt. I vår kommune ble det etablert spesielt mange bureisingsbruk, de aller fleste av dem i 1930-åra. *Årbok for Gjøvik* av 1988 er i stor grad viet til bureising i kommunen, med over ti artikler om emnet. Disse artiklene lister opp over 150 bruk, 90 av dem i Snertingdal. Vi har ikke gjengitt disse listene her, men vi har identifisert noen grender i kommunen med spesielt mange bruk, og kommer til å kommentere dette i kapittelet om kulturmiljøer.

Datering av bygninger

Utvalget vårt baserer seg på to kilder som daterer bygningene det er snakk om, *Norske gardsbruk* og SEFRAC-registeret, men vi må understreke at datering av bygninger ikke alltid er en presis øvelse, og i flere tilfeller oppgir de to kildene våre forskjellige alder. Vi har i all hovedsak lent oss på den nyeste utgaven av *Norske gardsbruk*, som ble utgitt 1998. Dette verket oppgir imidlertid ikke hva som ligger

¹⁹ Gjestrum, side 22 og 71-72.

²⁰ Gjestrum, side 84-85.

til grunn for datering av bygningene – i noen tilfeller kan det være snakk om rene antakelser, mens det i mange tilfeller er snakk om tradisjoner, for eksempel nedarvede opplysninger om hvilken eier eller beboer som bygde bygningen. I noen tilfeller kan det dessuten ha blitt vurdert av fagpersoner som har bedømt fasongen på laftehodene av bygningene. Den sikreste metoden for å datere bygninger er dendrokronologi, altså at man leser av årringene i tømmeret hvilke år treet har levd, og i beste fall hvilket år treet ble felt, men dette er sannsynligvis i liten grad blitt gjort.

For de mest interessante bygningene har vi kryssjekket opplysningene fra *Norske gardsbruk* med SEFRAK-registeret over landbruksbebyggelse fra før 1900. Det ville ha vært naturlig å ta hensyn til hele dette registeret, men ettersom SEFRAK ikke har noen brukervennlig løsning for å hente ut data for f.eks. en hel kommune på en oversiktlig måte, ble dette altfor arbeidskrevende innenfor rammene av prosjektet. Vi kan derfor ikke utelukke at SEFRAK opererer med flere bygninger med relevant datering enn det vi har tatt med.

Den eldste gardsbebyggelsen

Når det gjelder den eldste gardsbebyggelsen, har vi tatt med alle bygninger som enten *Norske gardsbruk* eller SEFRAK-registeret angir å være fra før 1700. Særlig mange er det ikke snakk om, tabell 1 i vedlegget viser i alt 19 bygninger fordelt på tolv gardar som en eller begge kilder peker på. Det er lite overlapp mellom de to kildene, de peker i all hovedsak på forskjellige bygninger. I og med at *Norske gardsbruk* ble utgitt for snart et kvart hundreår siden, er det dessuten minst én bygning dette verket oppgir som er borte i dag: Det dreier seg om et stabbur på Søndre Hov (gnr. 230/5) i Snertingdal, som skulle være fra 1600-tallet.²¹

Tre gardar har bygninger som *begge* kilder angir er fra før 1700, alle tre i Biri: Elvestad (119/1), Svennes (131/1) og Melby (183/1). Av disse tre er det bare Svennes som er omtalt i registreringa fra 1924 av eldre bygninger vi nevnte ovenfor, skjønt garden til gjengjeld er ganske detaljert omtalt. I tilfellet Svennes peker dessuten kildene våre på *forskjellige* bygninger på tunet, men her har vi heldigvis også en tredje kilde å lene oss på, nemlig boka *Svennes Gård* av Bjørn Herberg (se litteraturliste). Vi kommer grundigere tilbake til Svennes og omegn lenger nede i dokumentet.

Hoveddelen av bygningene i tabell 1 er innhus, for det meste våningshus og stabbur. Våningshus, eller stuer, utviklet seg mye i løpet av 1700-tallet og 1800-tallet, fra én etasje med to eller tre rom til store bygninger i to etasjer med hvitt panel på utsida, slik vi kjenner dem i dag. Stabburet var matlageret (buret) på garden, og sto på stabber for å beskytte maten mot gnagere og andre dyr. I vårt område fikk stabbura ofte matklokketårn på 1800-tallet, som ble brukt til å ringe inn til måltidene, særlig på større gardar med mange husmenn og arbeidsfolk.²²

Tabell 1 må ikke forstås som på noen måte utfyllende for å få oversikt over den eldste gardsbebyggelsen i kommunen, men vi holder det for sannsynlig at vi har fått med det meste av den mest interessante bebyggelsen. Med de forbeholdene vi har tatt i bolken om datering, må heller ikke aldersangivelsene forstås som nøyaktige. I alle tilfeller er det vår påstand at de nevnte bygningene er *gode kandidater* for årringsdatering, av to årsaker: For det første for å bli klok på om noen av dem er

²¹ Denne er sannsynligvis identisk med bubygningen som er avbildet i Gjestrum, side 62.

²² På Hedmarkssida har det nylig vært ei omfattende registrering av matklokketårn, se *Matklokketårn på Hedmarken*, 2019 i litteraturlista. Vi er ikke kjent med noen like omfattende registrering på denne sida av Mjøsa, men alt tyder på at de har vært omtrent like vanlige her.

fra før 1650, og dermed automatisk fredet, og for det andre for å fordype vår forståelse av lokalhistoria i en periode der vi har relativt få bygninger og skriftlige kilder.

Ikke minst har vi hatt i bakhodet et ønske om å finne fram til Gjøvik kommunes eldste bygning. Vi er ikke i nærheta av noen konklusjon om hvilken bygning som fortjener denne tittelen, dette kan bare dendrokronologien gi et svar på. Den dagen det svaret er klart, er dette en gyllen sjanse for kommunen til å bruke bygningen for det den er verdt til å øke interessen for lokalhistorie!

Eldre uthus – fra før 1850

Som nevnt ovenfor, endret mye av uthusbebyggelsen seg fra midten av 1800-tallet, da omlegginga av landbruket førte med seg de store, røde driftsbygningene vi er kjent med fra kulturlandskapet i dag. Før den tid hadde en gard gjerne i det minste fjøs, stall og låve (lyu), i tillegg til andre hus, som smie, skåle (vedskjul) og badstue. Badstua ble ikke brukt til *bading* i vårt område i nyere tid, men som korntørke.

Også i denne kategorien er det sprik mellom hva som er oppgitt i Norske gardsbruk og i SEFRAK-registeret, men forskjellen er mindre slående her: Alt i alt er det snakk om 28 hus på 17 gardar, og over halvparten er datert tilbake til før 1850 av begge kilder. De fleste av de 28 uthusa i tabell 2 er fra første halvdel av 1800-tallet, men med enkelte som iallfall én av kildene daterer tilbake til 1700-tallet. Uthus datert til før 1700 er ekstremt sjeldne, så vel i Gjøvik som i landet ellers, og de få vi har funnet er i tabell 1 sammen med resten av den eldste bebyggelsen: stallen på Svennes og skålen på Elvestad, begge i Biri.

Også her er det flere bygninger oppgitt i *Norske gardsbruk* som har blitt borte siden slutten av 1990-åra, som for eksempel driftsbygningen på Ås (gnr. 69/1), som ifølge SEFRAK-registeret var fra 1700-tallet.

Husmannsplasser

Jevnt over er langt færre hus på husmannsplasser bevart enn hus på gardstun. Dette har flere forklaringer. For det første er det grunn til å tro at de i utgangspunktet var bygd i lavere kvalitet enn særlig innhus på gardar, både fordi man kanskje ikke hadde tilgang på like gode materialer, og fordi man ikke gjorde seg like flid med bygginga. For det andre var husmannsplasser ofte preget av «gjennomtrekk», at en familie bodde der en stund, og så flyttet videre, og så kom det inn en annen familie i stedet, og da hadde man færre insentiver til å holde stedet ved like for senere generasjoner enn på gardar der samme slekt kunne sitte i flere hundre år. Sist, men ikke minst er det åpenbart at husmannsplasser var av mindre interesse for kulturminnevernere tidlig på 1900-tallet. Man var som regel opptatt av den mest tradisjonsbundne bondekulturen, og for eksempel på Norsk Folkemuseum, som ble stiftet i 1894, men som har røtter tilbake til rundt 1880, ser vi at man har prioritert staselige bygninger fra relativt rike bondegardar i fjellbygdene – på bekostning av så vel fiskerbønder langs kysten som husmenn på de østlandske flatbygdene. Eiktunet på Gjøvik er faktisk blant de bedre friluftsmusea, i det museet har en hel husmannsplass og enda ei husmannsstue til.

Også når det gjelder vern på stedet har husmannsplasser vært lite påaktet. «Indberetningen» av 1924 nevner utelukkende innhus på gardar – hverken husmannsplasser eller uthus er med. Vi kan bare ane hva som fortsatt fantes den gangen av husmannsplasser, og som har forsvunnet siden, uten at dette har blitt registrert i Norske gardsbruk, i SEFRAK-registeret eller noe annet sted.

Tabell 3 i vedlegget må derfor regnes som et minimum av det som finnes av kulturminner etter husmannshistorie i Gjøvik kommune. Den er også geografisk skjev – hele seks av objektene vi lister opp, er på de tre matrikkelgardene Glæstad, Solbjør og Gubberud (gnr. 7-9) i tidligere Vardal kommune. Årsaka til at vi har så mye derfra, er helt enkelt at nettopp her har vi fått gode tips fra flere kilder. Frank Solbakken har skrevet flere årboksartikler om husmenn i dette området (se litteraturlista), og så vel Solbakken som Magne Lilleeng på jordbrukskontoret og Ole Tian Jarlvang på Mjøsmuseet har pekt ut flere av disse plassene som spesielt interessante. Dette synliggjør hvor avgjørende det er å ha kontakt med folk som er kjente på stedet, samtidig som det reiser spørsmålet om hva som finnes i andre hjørner av kommunen, uten at dette har kommet til overflaten.

I tabell 3 i vedlegget finner vi objekter av alle slag. De fleste er stående bygninger på egne, fradelte eiendommer, enten fordi de på et tidspunkt er blitt fradelte som småbruk, slik som Paulsrud (75/7), eller fordi de har blitt til hytter eller feriesteder, som Håkenstad (9/2). Andre står fortsatt på gardens grunn, slik de gjorde da de var husmannsplasser, slik som Torgersstugua (under 7/6) og Øverstuen (under 9/1). Et par av objektene er dessuten *rester* etter bebyggelse, slik som den helt spesielle Rultstuggua i Breiskallen. Dette var opprinnelig ei jordhytte der bare «gropa», den delen av hytta som var gravd ned i bakken, står igjen i dag. Vi vet ikke om Rultstuggua var husmannsplass i streng forstand, men vi tar den likevel med her, da det i alle tilfelle er nok et eksempel på småkårsfolks bosteder, og et eksempel på en boligtype som knapt nok eksisterer lenger.

I tillegg til tabell 3, vil vi også gjerne vise til tabell 10, der vi omtaler kulturminner langs Mjøsa. Der har vi tatt med en del bosteder som på ulike tidspunkter har vært husmannsplasser, f.eks. Furuset og Mørkved, men der beboerne også f.eks. har drevet lågåsildfiske.

Andre bygninger

I tabell 4 i vedlegget lister vi opp en handfull andre bygninger i kommunen. Vi har med et par gardsbygninger her, som vi har vurdert å være av spesiell interesse, men framfor alt har vi med andre typer bygninger, slik som for eksempel Karmel bedehus i Redalen og Nygard jernbanestasjon i Hunndalen.

Gjøvik kommune har mengder av innhus fra 1700- og 1800-tallet, og vi har ikke sett det som nødvendig å liste opp alle. Vi nøyer oss derfor med å nevne enkelte spesielt interessante eksempler, for eksempel Fautmoen (133/10) på Biri, som vi kommer grundigere tilbake til lenger nede i dokumentet.

De bygningene i tabell 4 som ikke er landbruksbebyggelse, kan jevnt over defineres som offentlige rom av den typen som oppstod i løpet av 1800-tallet: Her finnes bedehus og samfunnshus, samt Øverbygda skole, en av kommunens best bevarte grunnskolebygninger. Flere av bygningene vi har med her, er fra Biri sentrum, slik som Goplen-butikken, som tidligere var utsalg for Biri meieri, og Jackwitz-villaen, som en periode var kafé. Vi tror at det etter hvert vil melde seg et behov for å utarbeide ikke bare en sentrumsplan for Gjøvik, men også for Biri tettsted.

Område 2: skogsetring

Setring har gamle røtter i norsk jordbrukshistorie. Skikken med å ta med husdyra til setra i sommerhalvåret, for å utnytte flere beiteområder, har vært levende også i vårt område, enda om den i liten grad har overlevd til i dag. Frank Solbakken, som har dokumentert eksisterende og historiske setre i hele kommunen i boka *Sæterbruket i tverrdalene*, skriver at «storhetstida» for setring her i området er fra rundt 1600 til slutten av 1800-tallet.²³ I andre halvdel av 1800-tallet gikk det tilbake med setringa, i takt med omlegginga i landbruket. De første setrene begynte å legge ned i 1860- og 1870-åra, og i Vardal var det meste lagt ned alt før 1900. I Biri og Snertingdal holdt det stand lenger: høgdepunktet for nedlegging av setre her var i 1920- og 1930-åra, og etter andre verdenskrig var setringa stort sett over.

Vardal, Snertingdal og Biri var et av de nordligste områdene for skogsetring, lenger nord tok fjellsetringa over. I tidligere tider var det setrer i alle åsene i kommunen, men i dag er det varierende hvor det har blitt bevart i særlig grad – for eksempel er det få igjen i Vardalsåsen, mens det er flere igjen i øvre Snertingdal og på Dempa i Biri, noe som sannsynligvis gjenspeiler hvor seterbruket overlevde lengst.

I tabell 5 har vi ført opp tretten setre som vi har fått konkrete tips om fra ulike kilder at er av spesiell interesse. Alle setrene i tabellen nedenfor er enten fra området rundt Dempa i Biri eller fra området rundt Svarkevatna, øverst i Snertingdal. For ytterligere informasjon har vi lent oss på boka til Solbakken, samt at vi har kryssjekket med SEFRAK-registeret: Flertallet av setrene i tabellen er SEFRAK-registrert, men ikke alle. *Norske gardsbruk* omtaler ikke setre, så det verket har ikke vært aktuelt her, og seterbruk er ikke registrert i Askeladden overhodet.

Setre i det gamle bondesamfunnet besto av flere hus, akkurat som et gardstun. Her sto det i alle fall et størhus, som var «stua» på setra, samt fjøs og låve. Langt de fleste av setrene vi nevner i tabellen har bevart størhus, mens det stort sett er setrene på Dempa som har bevart noe særlig med uthus. Det er verdt å nevne at Gjøvik kommune allerede har arbeidet ganske systematisk med å ta vare på Dempa som seterlandskap, og det er sannsynligvis enda flere setre der enn dem vi nevner i tabellen som fortjener å bli tatt vare på.

²³ Solbakken, side 12. Det meste av allmenn informasjon i dette kapittelet er hentet fra innledningskapittelet i denne boka.

Område 3: Industrielandskapet langs Hunnselva

Med Hunnselva beveger vi oss over til de industrielle kulturminnene, og over på et felt som har vært identitetsskapende for både Gjøvik by og mye av kommunen ellers. Vi tar her for aller meste for oss minner etter bedrifter som produserte industriprodukter for det kommersielle markedet, og enda disse fantes over hele kommunen, er de fleste av dem konsentrert langs Hunnselva. Langs denne elva, fra byen og like opp til Breiskallen, ligger de store industribedriftene som i ulike tidsperioder har satt Gjøvik på kartet, som perler på ei snor.

Hvordan ble Gjøvik en så viktig industriby? De geografiske forutsetningene er tydelige, med råvarer fra skogen, kraft fra elva og ferdsel på Mjøsa, men det er artig å tenke seg at de rike tradisjonene for husflid i området også kan ha spilt inn: Husflid og håndverk har rike tradisjoner i hele landskapet på vestsida av Mjøsa, enten det er snakk om treskjeer, kniver, gardsklokker eller urverk, for å nevne noen eksempler. Eilert Sundt, sosiologens far i Norge, reiste rundt mye av landet på midten av 1800-tallet, og merket seg at Toten, Vardal og Biri var spesielt produktive innenfor husflid, faktisk kalte han området vårt «det mest industrielle Bygdelag i landet»! Dette sto i skarp kontrast til østsida, der Sundt skrev at det var «dødt og stilt» med husfliden.²⁴

De store industribedriftene

Den tidlige oppblomstringa av industri i Gjøvik knytter seg til utnyttinga av skogen som brensel og elvene som ferdselsåre, og framfor alt Hunnselva, som egnet seg godt til å fløyte tømmer på og til å bruke til sager og møller. Dette er den rent fysiske bakgrunnen for at Gjøvik glassverk ble anlagt akkurat her i 1807, bygd på levering av fyringsved fra skogene i vassdraget. Det ble det første egentlige industrianlegget ved Hunnselva, men skulle ikke bli det siste: I løpet av 1800-tallet ble det anlagt flere industrianlegg oppetter elva, blant dem Brusveen Spiger- og Staaltraadfabrik (senere O. Mustad & Søn) i 1832, Holmen Brænderi i 1854 og Vardal Træmassefabrik i Breiskallen i 1869. Med sistnevnte strakk industriområdet seg innover i nabokommunen Vestre Toten – om enn sjølve fabrikkens lå (og ligger) på Vardals-sida av grensa, finnes det også industrielle kulturminner på Toten-sida, og best kjent er naturlig nok Raufoss, som ligger bare noen kilometer sør for kommunegrensa, og som har industrianlegg av nasjonal betydning.

I skarp kontrast til bygningshistoria, er industrihistoria ved første øyekast godt dokumentert i Askeladden, og i tabell 6 i vedlegget presenterer vi hele 45 kulturminner som allerede er registrert av forvaltningen med ID-nummer. (Men legg til at de er i varierende stand, jfr. teglverket ...) Vi har valgt å gruppere dem geografisk, langsmed elva fra Gjøvik by og oppover, for å presentere dem på en oversiktlig måte. De registrerte kulturminnene nedenfor er enten ikke fredet eller har uavklart vernestatus, dersom ikke annet er nevnt, og det gjelder de aller fleste. Både her og i neste område, der vi tar for oss industrielle kulturminner generelt og i videre forstand, har vi i all hovedsak lent oss på allerede registrerte kulturminner, med noen få unntak. En del av disse unntaka er imidlertid svært viktige.

Når det gjelder disse registrerte kulturminnene, er de imidlertid i ulik tilstand i dag. I noen tilfeller står fabrikkbygningene noelunde intakte fram til i dag, slik som for eksempel på Holmen Brænderi, som i dag brukes av Mjøsmuseet. Andre steder står i og for seg bygningene, men i variabel

²⁴ Sundt, side 185 og 200.

bevaringstilstand, slik som på Toten Cellulose i Hunndalen: Her står det karakteristiske tårnet fortsatt, men er potensielt truet av forurensing av cellulosen som ble produsert her fram til 1981, ei forurensing som gjør eventuelt vern utfordrende. Endelig er det noen steder der det er registrert kulturminner enda det knapt finnes rester igjen av bygninger eller andre deler av anlegget. Et eksempel i så måte er Teglverket i Dalen (ID 144312), rett ved Breiskallen. Alt tyder på at dette teglverket var i drift gjennom mye av 1800-tallet, og det er ikke usannsynlig at teglsteinen til fabrikkbygningene på Vardal Træmassefabrikk kom herfra,²⁵ men pr. november 2022 er det ikke igjen annet etter teglverket enn en haug med biter av teglstein og taktegl. Vi har ikke kartlagt i hvor stor grad de registrerte kulturminnene er i liknende tilstand, men mistenker at det gjelder en betydelig andel.

Det er også verdt å merke at bygningene på Gjøvik gard, Holmen Brænderi og Gjøvik støperi allerede inngår i en mer helhetlig vernetankegang. Disse bygningene er nemlig del av kulturmiljø med ID-nummer K112, som er definert av Riksantikvaren som et miljø «av nasjonal interesse», uten angitt vernestatus. Senere i dokumentet vil vi åpne for liknende tankegang rundt også andre miljøer i kommunen.

Gamle fløyterminner

I tabell 6 i vedlegget nevner vi også to kulturminner som ikke er registrert i Askeladden, men som fortjener oppmerksomhet, nemlig *demningen ved Elgsjøen* og restene av *kanalen i Kongelstadelva*. Disse ligger ikke ved Hunnselva, men lenger oppe i et sidevassdrag til elva, og er tett knyttet til industrien langs sjølve elva: Herfra ble det nemlig levert fyringsved til Gjøvik glassverk.

Både demningen og kanalen kan dateres tilbake til rundt tida da glassverket ble startet opp, og ble begge bygd for å lette fløytinga fra Elgsjøen ned til Gjøvik. Om vinteren ble det hogd tømmer her oppe, og etter at den var kappet opp i passe lengder (lakterved) ble den lagt på isen. I vårløsninga ble demningen stengt for å øke vannstanden i Elgsjøen, og når vannstanden var høg nok, ble demningen åpnet, og vannføringa var sterk nok til å ta med seg tømmeret nedover.

Kongelstadelva ligger lenger nede i samme vassdrag, og fører vannet fra Skumsjøen til Eikstadtjernet. Her var deler av elva kanalisert, slik at den ble snevret inn, for å øke vannstanden slik at tømmeret kunne passere lettere. Slik kunne man få tømmeret til Eikstadtjernet og ut i Hunnselva, og dermed ned til Gjøvik.

Av kanalen er det bare ei av sidene tilbake i dag, mens demningen ved Elgsjøen har overlevd, og brukes i dag som bru. Arve Nordsveen, lokal kjentmann og tidligere ansatt ved Teknisk museum, peker på denne demningen som det best bevarte enkeltminnet etter Gjøvik glassverk. Glassverket la ned drifta i 1843, men det er ikke usannsynlig at andre bedrifter langs Hunnselva brukte demningen også senere, for eksempel Vardal Træmassefabrikk i Breiskallen.

²⁵ Opplysninger fra Arve Nordsveen.

Område 4: industri

I forrige bolken har vi tatt for oss industrien langs Hunnselva, deriblant noen av de største og best kjente bedriftene i kommunen. Industrien i Gjøvik kommune er imidlertid ikke begrenset til Hunnselvassdraget eller til de store bedriftene: Så vel på Biri som i Redalen har det vært industribedrifter av en viss størrelse, mange steder i kommunen har det vært meieri, og langs de mange elvene og bekkene i tverrdalene har det vært sagbruk og kverner.

Akkurat som for Hunnselva, har vi her i hovedsak valgt å lene oss på det som er registrert fra før, og i vedlegget finnes det tre tabeller for dette området: Tabell 7 tar for seg større industribedrifter utenfor Hunnselvassdraget, tabell 8 tar for seg småskala industri i tidligere Biri kommune, og tabell 9 oppgir det samme for tidligere Snertingdal kommune. I tabell 7 har vi med en håndfull objekter som ikke er registrert i Askeladden, framfor alt Biri glassverk.

Den større industrien

Ser vi bort fra håndverk som fant sted på garden eller i verksted på bygdene, er det glassverksvirksomheta som utmerker seg som tidlig industri i området. Først ut var Biri glassverk, som var i drift fra 1764 til 1880, og rundt 1800 fikk det følge av to glassverk til i umiddelbar nærhet: Det ene var Gjøvik glassverk (1807-1843), som vi allerede har kommentert, og det andre var Jevne glassverk (1792-1835) på Vingrom i Fåberg, nå Lillehammer kommune. I en snau trettiårsperiode var det altså hele tre glassverk på vestsida av Mjøsa, og behovet for fyringsved og andre varer var tilsvarende stort.

Som nevnt er Biri glassverk ikke registrert i Askeladden, mens flere enkeltminner etter Gjøvik glassverk er det. Interessant nok er Jevne glassverk også registrert i samme database, enda det ikke ser ut til å være stort igjen av anlegget.²⁶ I kapitlet om kulturmiljøer kommer vi nøyere tilbake til Biri glassverk, her er det verdt å nevne at det også finnes andre industribedrifter som fikk stor betydning i lokalmiljøet, og av og til også utenfor. Ett eksempel er Norsk Orgel- og Harmoniumfabrikk, som ble etablert i Vardal, men som flyttet til Snertingdal i 1929. Et annet er Madshus Skifabrikk, som er verdens eldste eksisterende skifabrikk. Den ble grunnlagt i 1909 på Madshus i Vardal, kom seinere til Gjøvik og Lillehammer, og har siden 1972 vært på Biri.

Tabell 7 i vedlegget omfatter i alt elleve allerede registrerte kulturminner, og med ett unntak, Bjørge Gruber i Vardal (ID 146087), ligger de alle i Redalen og Snertingdal. Blant dem har vi fire meierier og to kraftverk, men det er ikke usannsynlig at det kan være flere slike kulturminner rundt i kommunen som er verdt å registrere. Se også tabell 4, der vi nevner Goplen-butikken på Biri, som opprinnelig var utsalget til meieriet der på stedet.

Småskala industri i Biri og Snertingdal

Det store flertallet av registrerte kulturminner er likevel ikke «større» industribedrifter, men sagbruk, møller, kverner, dammer og vannforsyningsanlegg. Innenfor dette feltet har Askeladden 93 registrerte objekter i Gjøvik kommune utenom Hunnselva, blant dem 48 sagbruk, 21 møller og kvernhus, samt 24 dammer og vannforsyningsanlegg. Her er det to ting å være oppmerksom på – for det første er disse i grenseland av hva man regner som industrielle kulturminner, både fordi de er like nært knyttet primærnæringene som sekundærnæringene, og fordi det ikke er sikkert alle har vært i kommersiell drift.

²⁶ ID 171202 i Askeladden.

For det andre er det stor forskjell på hvor mange av disse kulturminnene som er registrert i ulike delene av Gjøvik kommune. Tabell 6, nevnt ovenfor, viser at det er en håndfull av dem langs Hunnselva, mens ingen er registrert i tidligere Vardal kommune for øvrig. Innenfor tidligere Biri kommune (se tabell 8 i vedlegget) er det registrert i alt fjorten sagbruk og fem kverner, men av dem er hele ti sagbruk og fire kverner registrert på Biristranda, mens resten, fire sagbruk og ei kvern, er registrert i Redalen. I det sentrale Biri og i Øverbygda er det altså ikke registrert noen slike kulturminner i det hele tatt, enda vi kjenner til minst ett slikt kulturminne her, nemlig Biri sag og mølle, som vi har nevnt tidligere i planen. Vi synes det er rart om heller ingen andre sagbruk eller kverner i disse områdene skulle ha overlevd til i dag, om enn i form av ruiner. Derfor tror vi det er snakk om skjevhet i registreringa.

Dette blir tydeligere når vi ser på Snertingdal (se tabell 9 i vedlegget), der det er registrert 34 sagbruk og 16 kverner, i tillegg til alle de 24 dammene nevnt ovenfor. I alt er det altså 74 slike kulturminner her, enda Snertingdal var både mindre i utstrekning og hadde lavere folketall enn Biri. Det er naturligvis mulig å tenke seg at Snertingdal hadde høyere tetthet av sagbruk og kvernhus enn Biri og Vardal, men det virker urimelig at antallet registrerte objekter gjenspeiler dette. Altså tror vi at det er mer å registrere også innenfor disse kategoriene i andre deler av kommunen.

Minst tre av dammene i Snertingdal kan knyttes direkte til den større industrihistoria, nemlig de tre Svarthulldammene (ID 144788, 144791 og 144795), som ligger ved Svartholen i Midtre Snertingdal. Disse ble brukt i forbindelse med fløyting av lakterved til glassverka på 1700- og 1800-tallet.

Det er dessuten verdt å nevne kort en annen type småindustrielt kulturminne, nemlig *kalkovnene*. Akkurat som sagbruk og kverner hadde disse en tydelig tilknytning til primærnæringene, da kalken ble brukt til muring av bygg og til gjødsling av innmark, og det skal være mange rester av kalkovner i kommunen, særlig i Biri. Det er imidlertid bare registrert to ovnslokaliteter i Askeladden, begge i Snertingdal: Tofsrud kalkovn (ID 145106) og en kalkovn på Bjerkås under Gjøsti (ID 144811). Her også er det all grunn til å tro at det dreier seg om underregistrering.

Område 5: langs Mjøsa

I dette kapittelet samler en del kulturminner som er knyttet til Mjøsa. Folk på begge sider av fjorden har alltid brukt den som ferdselsåre og som matlager, ikke minst fra Gjøvik by og nordover har det vært mye lågåsildfiske. Mjøsa har vært ferdselsåre både for varer og mennesker. Her, som langs norskekysten, var det vannet som bandt sammen folk.

I første halvdel av 1800-tallet fikk seilbåter og robåter selskap av dampbåtene, og perioden 1840-1940 var dampbåtenes storhetstid. Allerede tidlig i 1840-åra ser vi at dampbåter i trafikk mellom Minnesund og Lillehammer hadde anløp ved flere brygger i bygdene mellom, først ute i nåværende Gjøvik kommune var Svennes brygge (ID 160992), som var på ruta til «Jernbarden» i 1840.

Trafikken på Mjøsa var den klart viktigste båttrafikken på en innsjø i Norge: 1874 var toppåret for passasjertrafikken her, med 105 000 passasjerer, og dette var halvparten av det landets innsjødampbåter fraktet det året. Bryggene var også viktige for godstransporten, og det var mjøsjektene tok seg av tungtransporten – frakt av varer som grus, teglstein og poteter. Båttrafikken var viktig for industrialiseringa og oppbygginga av mjøsbyene, og en stor del av trafikken var knyttet til den nåværende Gjøvik kommune.²⁷

Med utbygginga av jernbanen fra og med 1854 begynte landtransport å spille en viss rolle, men det skulle ta lang tid før den overtok helt. Enda etter at både Gjøvikbanen og Dovrebanen var på plass, spilte transport til vanns en viktig rolle: Mellomkrigstida var toppunktet for dampbåttrafikk på tvers av Mjøsa, og det var ikke før midten av 1990-åra, flere år etter at Mjøsbrua ble åpnet (1985), at Mengsholferga sluttet å gå.

Flere av kulturminnene vi presenterer er bryggeanlegg knyttet til dampbåttrafikk, i alt minst seks stykker langs stranda fra Gjøvik by til kommunegrensa mot Lillehammer. De fleste av dem er registrert i Askeladden, men de er i varierende stand – mens Sveabrygga (ID 160983) i Redalen og Strandenga (ID 161001) på Biristranda i stor grad har overlevd, og er pene eksempler på bryggeanlegg den dag i dag, er Eriksrud brygge (ID 160987) så å si borte i dag. I tillegg til brygger fantes det også en mengde båtstøer, til trebåter av den typen folk hadde hjemme på gardene. Vi har dessverre ikke fått inn særlig mange tips til hvor det kan finnes igjen gamle båtstøer, så det er grunn til å tro at det ikke finnes mange igjen. Ingen av disse bryggene er fredet eller har noen vernestatus.

Vi har også valgt å ta med en del bolighus langs Mjøsstranda, flere av dem husmannsplasser der vi vet eller har grunn til å tro at det har foregått fiske, andre har vært fritidssteder for arbeiderklassa i Gjøvik by. Dessuten har vi tatt med noen minner knyttet til fløyting av tømmer, særlig rundt Stokkeelva ved Redalen.

²⁷ Se Berg og Nordsveen 1996, s. 32-33, 60 og 68.

Kulturmiljøer

I kapittelet om Hunnselva nevnte vi at Riksantikvaren definerer området rundt Gjøvik gard med Holmen og støperiet som et *kulturmiljø* av nasjonal interesse (K112), altså et miljø der flere objekter ligger tett sammen og utgjør ei større helhet. Her ønsker vi å forfølge denne tanken, og presentere noen kandidater til kulturmiljøer av nasjonal, regional eller lokal interesse. Vi har tatt utgangspunkt i tre gardsanlegg vi synes er spesielt interessante, nemlig Svennes i Biri, samt Bråstad og Kolberg i Vardal, miljøet rundt Redalen, industrilandskapet langsmed Hunnselva, samt bureisingsgrendene i kommunen.

Vi kunne ha tatt med og vurdert enda flere slike kulturmiljøer, ett eksempel er restene av setergrendene på og rundt Dempa, som allerede er prioritert av kommunen, og som fortsatt har et vell av enkeltobjekter. Et annet eksempel er en gard som Elvestad i Biri, som både har eldre gardsbygninger, rester av minst én husmannsplass, samt et eldre vegfar på eiendommen. Ikke minst har vi hele industrilandskapet langs Hunnselva, der vi tror at langt større deler enn bare området rundt Gjøvik gård kan vurderes. Vi tror imidlertid at det utvalget vi presenterer her gir et godt bilde av hva som finnes i kommunen vår, og kan inspirere til en helhetlig tankegang i kulturvernet.

Svennes med Biri Glassverk

Matrikkelgarden Svennes (gnr. 131) har mange kulturminner, og vi har omtalt de fleste av dem i løpet av de fem kategoriene: Sjølve tunet på Svennes gard (gnr. 131/1) har bygninger som muligens stammer fra før 1700, på gardens grunn står det fortsatt rester av minst to husmannsplasser, langs mjosstranda har garden et av de mest historisk interessante bryggeanlegga i kommunen, og ikke minst hører også Biri verk (gnr. 131/8) til matrikkelgarden: Biri glassverk ble grunnlagt i 1764, et par år etter Hadeland glassverk, og var i drift fram til 1880.

Biri glassverk er historisk viktig av mange årsaker: For det første hadde det en viktig økonomisk betydning for bønder i både Biri, Ringsaker og andre Mjøsbygder, da de leverte særlig ved, men også matvarer, sand, aske og andre råvarer til glassverket. For det andre produserte glassverket *fensterglass* (vindusglass), som sannsynligvis spilte en viktig rolle i overgangen fra årestuer til mer moderne stuer med lukket ildsted og vindu i vårt område. Ikke minst danner Biri glassverk i noen grad en forløper for Gjøvik glassverk, som har vært identitetsdannende for Gjøvik by.

Svennes var tidlig på 1800-tallet hjemsted for en person som fikk betydning på nasjonalt nivå, nemlig eidsvollsmannen Anders Lysgaard (1756—1827).²⁸ Hoveddelen av sjølve gardsanlegget slik det framstår nå er fra Anders Lysgaards tid, men som vi nevnte tidligere i dokumentet, kan iallfall fire bygninger muligens dateres tilbake til 1600-tallet: stallen i nordenden av uttunet, som SEFRAK-registeret daterer til mellom 1675 og 1700; den eldste delen av hovedbygningen, nærmere bestemt den såkalte «Lensmannsstua», som Herberg daterer til 1600-tallet; «Fengselsbygningen», sidebygningen, som vel å merke aldri fungert som fengsel, som *Norske gardsbruk* daterer til mellom 1680 og 1700; samt det minste av de to stabbura på garden, som ifølge samme kilde er fra 1670, og som ifølge Herberg i alle fall er fra før 1791.

Oppsiktsvekkende nok er stallen den eneste blant disse som er SEFRAK-registrert. Det er også de to uthusa på hver si side av stallen, potetbua fra 1775-1800 og låven fra 1700-1725, men her kan det være snakk om en kjerne som senere er blitt om- og utbygd. Mellom driftsbygningen og inntunet

²⁸ For mer om Anders Lysgaard, se Pryser, side 113-116.

med hovedbygningen og «fengselsbygningen» står to svært spesielle bygninger som verken er SEFRAK-registrert eller registrert i Askeladden, og som begge er fra 1700-tallet: «Steinhuset», meieribygningen i stein, og den ikoniske tårnbygningen med klokketårnet. I hagen sør for tunet står det dessuten et lysthus fra tampen av 1700-tallet. I motsetning til bygningsmassen er faktisk hageanlegget registrert hos Askeladden (ID 141210).

Litt sør for sjølve Svennes ligger Biri Verk, som er det gamle glassverket. Dette tunet er ikke like godt bevart som Svennes, men har fortsatt att tre bygninger fra glassverkstida, alle tre SEFRAK-registrert, nemlig uthuset og krambubygningen fra rundt 1760, samt forvalterboligen fra litt etter 1850, og her er Norske gardsbruk og SEFRAK noenlunde samstemte. Det er dessuten verdt å nevne at to SEFRAK-registrerte bygninger i og rundt Mustad stammer herfra, nemlig museumsbygningen og «Lompa», som var glassverkets skole for verksansattes barn og unge. I tillegg er hovedbygningen på Øvre Bollerud (gnr 138/1) flyttet fra glassverket. Bygget var i si tid en av verkets arbeiderboliger, og er også SEFRAK-registrert. Ingenting på eller fra Biri Verk er registrert i Askeladden.

Av registrerte kulturminner på matrikkelgarden er det bryggeanlegget (ID 160992), grøntområdene/hagen på garden (ID 141210), samt at det er i alt seks arkeologiske kulturminner og to arkeologiske funnsteder på jordvegen. Ingen bygninger er registrert i Askeladden, men SEFRAK-registeret har fire bygninger på husmannsplassene Strandsvea og Nygård, tre bygninger på gardstunet på Svennes, tre bygninger på tunet på Biri Verk, derav to fra 1700-tallet, samt hvilehytta på Fluren.

Bygningene på sjølve gardstunet er åpenbart underregistrert. Ut fra hva som har blitt SEFRAK-registrert på andre gardar i kommunen, skulle hele bygningsmassen på Svennes – eventuelt med noen få unntak – være av interesse. Ikke minst gjelder dette den såkalte «fengselsbygningen» og den vestre fløya av hovedbygningen, som ifølge Bjørn Herberg begge har røtter på 1600-tallet, samt «tårnbygningen» med sitt svært karakteristiske klokketårn.

Matrikkelgarden Svennes har altså verdifulle kulturminner innenfor bygningshistorie, industrihistorie og transporthistorie på Mjøsa. Tar vi med at garden også har et av de best bevarte seteranlegga på Dempa, berører garden altså fire av de fem kategoriene vi belyser her i dokumentet, i tillegg til at det er en mengde automatisk fredede gravminner og arkeologiske funnsteder på eiendommen. Vi synes det er merkelig at bygningsmassen er såpass underregistrert i SEFRAK-registeret, og at såpass lite har er registrert i Askeladden. Dette gjelder ikke minst glassverket, som man ikke finner spor av i Kulturminnesøk. Det er vår mening at miljøet rundt Svennes og Biri verk har sterk regional betydning, om ikke attpåtil nasjonal betydning.

Bråstad

To av de tre Bråstad-gardene er av interesse, av flere årsaker: Nedre Bråstad (78/1) og Nordre Bråstad (79/1), som ligger på hver si side av Bråstadgutua. Disse gardene er preget av at store deler av bebyggelsen på begge bruk gikk tapt i en brann natt til 26. november 1803. Etter denne brannen kom det opp nye hus på begge bruk, og disse har i all hovedsak overlevd til i dag. På Nedre Bråstad skriver Norske gardsbruk at våningshuset er fra 1804, bubygningen fra 1807 og stabburet fra 1811, mens kårbygningen er noe yngre, fra 1830. SEFRAK-registeret peker i samme retning.

På Nordre Bråstad daterer SEFRAK-registeret seks bygninger til første kvartal av 1800-tallet: hovedbygning, kårhus, skåle, stabbur, grisehus og stall, i tillegg til ruiner av en låve fra samme tid.

Norske gardsbruk daterer hovedbygningen til 1804, som på nabogarden, og skålen og stabburet til 1805, mens kårhuset er datert til 1926 – muligens ble det restaurert det året. Her, i motsetning til nabogarden, er det altså bevart uthus fra før 1850, og det er, om noe, grunn til å tro at de kan være enda eldre enn brannen: både stallen og grisehuset har sekskantlaft, som var vanlig på 1700-tallet og før, Norske gardsbruk daterer stallen til 1700, og H. Braastad, tidligere bruker, født 1933, mener de er fra før brannen.

Begge gardene har altså omfattende bygningsmasse med historiske røtter fra i grove trekk samme tid. De viktigste unntaka er driftsbygningene på begge gardene, som er fra 1926 (Nordre) og 1960 (Nedre), som ikke desto mindre er representative for de røde driftsbygningene fra etter omlegginga av landbruket. Tunet på Nordre Bråstad er dessuten det gamle Bråstad kirkested (ID 83968), ett av Gjøvik kommunes seks automatisk fredede kirkesteder. Her skal det ha stått to kirker etter hverandre, samt at det har vært kirkegard.

Kolberg

En annen gard vi gjerne vil løfte fram er Kolberg. Kolberg var to atskilte bruk så sent som i 1950-åra, Øvre Kolberg (gnr. 82/1) og Nedre Kolberg (gnr. 82/4). På Nedre Kolberg står fra nord til sør et stabbur med klokketårn, et våningshus og et bryggerhus. SEFRAK-registeret daterer bryggerhuset til 1800-tallet, uten nærmere spesifisering, og stabburet til andre kvartal av 1600-tallet, om enn klokketårnet må være av nyere dato. Det er også sannsynligvis dette våningshuset SEFRAK-registeret daterer til første kvartal av 1700-tallet, men i kartet er denne lokalisert på feil sted, og viser til en bygning som ble bygd lenger sør på tomte en gang i 1950-åra.

Øvre Kolberg har et våningshus fra fjerde kvartal av 1700-tallet og et forholdsvis stort stabbur fra tredje kvartal av 1800-tallet. Ingen av de tidligere gardene har uthus bevart på sjølve tunet, i stedet står det en stor driftsbygning av nyere dato i vestenden av det samlede tunet. Alt i alt har vi ei interessant og pen helhet som er verdt å ta vare på. Dessuten har garden eiendom nede på Kolbergodden, og der står det ei badstue som skal være fra 1700-tallet.

Redalen

Vi vil gjerne også løfte fram en del miljøer i og rundt Redalen. Det egentlige Redalen var den sønste grenda i Biri kommune fram til 1964, og omfattet de mjøsnære områdene på nordbredden av Stokkeelva. Grensa til Snertingdal gikk mellom Skøyen og Ålkytterud, vel tre-fire kilometer inn i landet, mens Stokkeelva markerte grensa til Vardal kommune. I nyere tid har imidlertid poststedet Redalen også strukket seg inn i gamle Vardal, med deltaet som et sentrum.

Området ligger nokså midt i kommunen, omfatter deler av gamle Biri og Vardal kommuner, og er i tett kontakt med gamle Snertingdal kommune. Det egentlige Redalen, nord for Stokkeelva, illustrerer også hvilken betydning ferdsel til vanns hadde før i tida: Området ble faktisk del av daværende Biri prestegjeld så sent som i 1821 – før den tid hørte det til Ringsaker prestegjeld. Fra munninga av Stokkeelva er det nemlig knapt tre kilometer over til Ringsaker kirke, så i ei tid der de fleste gardar hadde båt, og der man kunne gå eller kjøre slede over isen om vinteren, var dette uten sammenlikning den nærmeste kirka.

Området er rikt på forhistoriske funn: Nedre Stokke har et gravfelt med seks gravhauger, og mellom Hårset og Svea er det funnsteder for et tjuetalls gjenstander fra jernalder og mellomalder – for å nevne noe. Videre har vi pene gardsanlegg med bevaringsverdige bygninger, og her er særlig Nedre

Stokke (gnr. 86/1) verdt å nevne: Denne garden har et svært pent tun med kårbygning fra 1700-tallet, hovedbygning fra begynnelsen av 1800-tallet, samt to stabbur, ett fra 1700-tallet og ett fra 1800-tallet. Nåværende eiere har samarbeidet med Mjøsmuseet om restaurering, og bruker garden til overnatting, kafé og konferanse. Området er også rikt på kulturminner fra nyere tids næringshistorie: Det er flere sager og møller langs Stokkeelva og sidebekkene, slik som Stokke sag og Stokke og Rolid møller, og Redalen har både hatt meieri, asfaltverk og sementvarefabrikk. Framfor alt har vi Stokke lenser, som er knyttet til fløyting av fyringsved fra Snertingdal ned til Biri og Gjøvik glassverk, og Redalen brygge, som er et av de best bevarte bryggeanleggene i kommunen.

Bureisingsgrendene

Som nevnt tidligere, ble det etablert spesielt mange bureisingsbruk i Gjøvik kommune, de aller fleste av dem i 1930-åra. Særlig gjelder dette Snertingdal, som var kommunen med flest bureisingsbruk i Oppland: I hele fylket ble det mellom 1921 og 1940 opprettet 1118 slike bruk, og hele 92 av disse var i Snertingdal. I 1986 var 88 % av dem fortsatt i drift,²⁹ og det er grunn til å tro at de fleste står fortsatt.

Det er ikke gitt at det er tjenlig å gå inn for å bevare alle de mange bruka som ble etablert i kommunen, men kanskje spesielt interessant er en handfull grender med mange bruk på et og samme sted, mest påfallende på Galtestad (gnr.177) i Biri, der det er sju bureisingsbruk, Føllingstad (gnr. 18) i Vardal, med seks bruk, og ikke minst Store Ambjør (gnr. 248) i Snertingdal, med hele nitten. Disse kan stå som representanter for et viktig element i kulturlandskapet i Gjøvik kommune. Særlig interessant er Store Ambjør, da denne matrikelgarden samler over ti prosent av bureisingsbruka i kommunen!

²⁹ Moen 1986, s. 35-36.

Nasjonalt og regionalt verdifulle kulturminner?

I tillegg til miljøet på og rundt Svennes, er det også andre objekter og miljøer som kan ha en viss nasjonal eller regional interesse. Vi har vært innom at Gjøvik kommune er en av de nordligste utpostene for skogssetring, og at vi har en høy konsentrasjon av bureisingsbruk, slik at både setergrender som på *Dempa* og bureisingsgrender som på *Ambjør* kan ha betydning også utenfor kommunen vår.

Ikke mindre interessant er at vi har et par *bygninger tegnet av anerkjente arkitekter*. *Fjordheim* på Biri (se tabell 10) ble bygd som vilkårsbygning på Skulhus av gardbruker Anton Skulhus. Svigersønnen Sverre Knudsen (1872–1954), som var arkitekt, tegnet *Fjordheim*. Første byggetrinn kom 1903, og i 1913 kom et tilbygg i to etasjer. Knudsen og kona Magda overtok seinere eiendommen.³⁰ Knudsen tegnet flere bygninger, blant annet i Oslo og på Hamar, men er mest kjent for å ta tegnet Ålesund kirke, som sto ferdig i 1909. En annen eiendom på Biri som er knyttet til en kjent arkitekt, er *Snekkerstua* på Svennes. Dette var opprinnelig et gardsverksted, men på 1950-tallet ble bygningen omgjort til bolig av Arnstein Arneberg (1882–1961).³¹ Arneberg var en av Norges ledende arkitekter i første halvdel av 1900-tallet, noen av hans mest kjente verk er Oslo rådhus og utforminga av Sikkerhetsrådets møtesal i FN-bygningen i New York. Både Arneberg og Knudsen døde på Biri.

Sikkerhetsrådets møtesal i New York har også stråtapet fra *Biri Tapet*, som ble grunnlagt i 1938 på Sem på Biri av Klara Schee. Denne tapeten har blitt skiftet ut tre ganger, senest i 2013. Første gang den ble skiftet ut, i 1990-åra, framsto den som slitt «etter at turister gjennom flere år hadde nappet med seg strå som suvenir fra den kjente bygningen».³² Sammen med Mustads fiskekroker er dette muligens det mest globale fotavtrykket etter industrihistoria i Gjøvik kommune – stråtapeten har tydeligvis gjort inntrykk på så vel diplomater som turister, og det er moro å fundere på hvor mange havrestrå fra Biri som kan finnes hjemme hos de som er «høyt på strå» verden over!

Ikke desto mindre er det *storindustrien langs Hunnselva* som mest av alt er identitetsdannende for Gjøvik, det meste av den etablert på slutten av 1800-tallet. Langs Hunnselva lå fabrikkene svært tett, også i nasjonal målestokk. Bedriftene i nåværende Gjøvik kommune var Hunton, Mustad (med Åmot Trådtrekkeri), Lilleengen Trevarefabrikk, Toten Cellulose og Vardal Tremassefabrikk. Vestre Toten har nå tatt ansvar for sin del av kulturvernet her og vernet 33 bygninger i Raufoss industripark.³³ Fra storbedriftene går det også historiske "tråder" tilbake til husflidsvirksomheten på bygdene, ikke minst karde- og ståltrådproduksjonen som Hans Schikkelstad (1789–1843) startet i beskeden målestokk hjemme på Skikkelstad.³⁴

Av ytterligere bedrifter med nedslagsfelt langt utover det lokale kan nevnes *Madshus Skifabrikk*, verdens eldste eksisterende skifabrikk, på Biri siden 1972, og *Norsk Orgel- og Harmoniumfabrikk*, i Snertingdal siden 1929, i dag Norsk Orgelverksted. Flere kirker landet over har fått pipeorgler levert fra Snertingdal, og Vang kirke utenfor Hamar har fortsatt orgel herfra. *Vazelina Biloppbøggeri* har muligens mindre industrihistorisk betydning, men desto høyere kulturhistorisk betydning i nyere tid.

³⁰ Feiring 1986, s. 109-111.

³¹ Herberg 2004, s. 59.

³² «[Havretapet på vegger i FN-bygningen](#)», artikkel i *Gudbrandsdølen Dagingen*, 12. april 2013.

³³ Oppland Arbeiderblad, 13. september 2020: «Innlandets største verneprosjekt».

³⁴ Se blant annet Gjestrum 1987, s. 28.

For disse siste vil vi ikke foreslå konkrete bygninger til vern, men ber kommunen om å være oppmerksom på kulturminner i forbindelse med restaurering eller riving.

Også av kulturhistorisk betydning er *Haug landbruksskole* i Øverbygda i Vardal. Her ble Christians amts første landbruksskole etablert i 1857, og få år senere kom det opp ny og tidsmessig bebyggelse: På Haug står fortsatt to våningshus og et stabbur som stammer fra landbruksskolens tid på garden. Skolen ble drevet her fram til 1896, da den ble flyttet til Storhove i Fåberg.³⁵ Gjøvik har jo opplevd at mange av de sentrale institusjonene i fylket etter hvert har blitt samlet i Lillehammer-området, så det er ikke uten betydning for «lokalkjensla» å ta vare på landbruksskolen.

³⁵ Nøkleby, Olaf: «Landbruksskolen på Haug i Vardal», i Årbok for Mjøsmuseet 2007, Kapp 2007, s. 124-136.

Del IV – handlingsdel

Fram til nå har vi presentert en del kulturminner vi mener kommunen og lokalsamfunnet har interesse av å ta vare på for ettertida, og i det følgende skal vi ta for oss noen konkrete tiltak og eksempler. Vi kan ikke understreke tydelig nok at riving eller langt framskredent forfall av kulturminner er et endelig brudd der vi mister noe verdifullt for alltid. I denne handlingsdelen har vi derfor samlet en del konkrete forslag om hvordan en kan bevare, forvalte, formidle og bruke kulturminnene og kulturmiljøene i kommunen. For dem som ønsker mer bakgrunnsstoff for handlingsdelen, anbefales Riksantikvarens veileder.³⁶

Forslagsliste

- **Istandsetting.** Et av hovedmåla med planen er at verneverdige kulturminner skal vedlikeholdes og settes i stand. Her vil det være viktig at kommunen går foran og tar tak i sine egne bygninger.
- **Byggeskikkrådgivning.** Kommunen har helt siden 2006 hatt et samarbeid med Mjøsmuseet om byggeskikkrådgivning. Rådgiveren ved museet hjelper både kommuner, private eiere og håndverkere i forbindelse med tiltak som berører verneverdige bygninger og bygningsmiljøer. Denne tjenesten er gratis, og innebærer blant annet skriftlige vurderinger av bygningen det søkes om midler til og innspill til håndverkere som skal kostnadsberegne og utføre restaureringsarbeid.³⁷ Ordningen er evaluert av NIKU, og her kom det blant annet fram at «det var et økende behov for tjenesten og at tilbakemeldingene fra brukerne av tjenesten var entydig positive. Brukere opplevde det som positivt at tjenesten var gratis og at museet videreformidlet kontakt med håndverkere og dermed bidro til både næringsutvikling og verdiskaping.»³⁸ NIKU pekte imidlertid på at en del eiere av kulturminner ikke var kjent med tilbudet om rådgivning, så det er sannsynligvis et potensial for å markedsføre ordningen enda bedre.
- **Økonomiske virkemidler.**
 - Kommunen (f.eks. landbruksavdelingen) og Mjøsmuseet må fortsette å oppfordre eiere av verneverdige bygninger til å søke midler til restaurering. Det er mulig å få støtte fra Kulturminnefondet, SMIL (landbruksbygninger) og «Ta et tak». Det siste gjelder tiltak som skal forhindre forfall, spesielt nye tak, og forvaltes av Norsk kulturarv med støtte fra Stiftelsen UNI.
 - Frita flere verneverdige bygg for eiendomsskatt. Situasjonen pr. 2022 er at verneverdige bygg kan få fritak, men må ikke. Eierne må søke, og kommunestyret er vedtaksmyndighet. Det kan også gis delvis fritak for eiendomsskatt.
 - Direkte kommunal støtte til eiere av verneverdige bygninger/kulturminner.
- **Formidling.**
 - Skilting, skjøtsel og tilrettelegging av kulturminner for ulike grupper. Flere av historielagsgruppene i kommunen har lagt ned mye arbeid i å merke og skilte ulike kulturminner. På Biri har en siden 1992 merket husmannsplasser, møller, sager, kalkovner, setre og andre kulturminner i bygda. I Snertingdal har historielagsmedlemmer blant annet merket gamle seterveger.

³⁶ Riksantikvaren: [Hva, hvorfor og hvordan. En innføring i kulturminneplaner i kommunen.](#)

³⁷ Se Mjøsmuseets [side om bygningsvern](#) for ytterligere informasjon.

³⁸ NIKU: [Opplandsmodellen for bygningsvern fungerer godt.](#)

- Lokalhistoriske vandringer. Slike er populære, også i Gjøvik. Vandringene gjør folk kjent med kulturminnene. Her kan historielaga samarbeide med kulturkontoret i kommunen.
 - Samarbeid med skoler og barnehager.
- **Tilgjengelighet.** Rydding av stier og gamle vegfar som fører fram til bygninger og andre kulturminner. Ett eksempel kan være gangbru over Stokkeelva, til glede for turistene så vel på Nedre Stokke som på Sveastranda camping, gjerne sammen med tydelig skilting til Sveabrygga.
- **Kommunal regulering.** Kulturminner må alltid tas hensyn til i kommuneplaner og reguleringsplaner. Her må en opplagt passe på kjente bygninger. En kan også opprette såkalte hensynssoner der det er mange potensielle kulturminner, for eksempel langs Mjøsa og ved elver og bekker. En må også, innafor overordnet regelverk, legge til rette for at eiere av bygninger får tillatelse til å ta dem i bruk til nye formål, slik at det kan bli økonomisk regningssvarende å drive med restaurering.
- **Kulturvernpris.** Gjøvik kommune kan opprette en kulturvernpris. På det sentrale Østlandet er det flere som har en slik pris, blant annet Stange og Ullensaker.
- **Gamle og nye registreringer.** SEFRAK-registeret, som gjelder alle bygninger fra før 1900, bør oppdateres og gjøres mer tilgjengelig. En kan også starte å kartlegge yngre bygninger og andre kulturminner, fra f.eks. perioden 1900-1940.
- **Kartfesting.** Vi har listet opp mange kulturminner som ikke er kartfestet i Askeladden/Kulturminnesøk. Disse bør bli kartfestet, slik at nøyaktig plassering er synlig for alle som leter etter kulturminner i kommunen. Framfor alt må dette være enkelt tilgjengelig for kommunale saksbehandlere.

De gode eksemplene

Vi har som del av handlingsplanen valgt å trekke fram noen vellykkede restaureringsprosjekter fra de siste tiåra. Disse eksemplene kan forhåpentlig gi inspirasjon til eiere av eldre hus, og vi har samtidig prøvd å vise både muligheter og utfordringer knyttet til finansiering, håndverkskompetanse og videre bruk av husa.

Svennes

Storgarden Svennes på Biri har fått svært grundig omtale ovenfor, men det er verdt å nevne litt om restaureringa av gardsanlegget i 1990-åra. Anton og Margrethe Bratberg Sand tok over Svennes i 1974, og kort tid etterpå begynte de å restaurere sjølve gardsanlegget, som består av 16 hus. Ekteparet Sand gjorde i si tid på garden et omfattende arbeid. De så blant annet at det var dårlige vinduer i mange av husa, og disse ble skiftet ut med nøyaktige kopier. Gammalt glass ble gjenbrukt. Takene ble reparert og tekket med gammel takstein. Under restaureringsarbeidet kom det fram at hovedbygningen består av seks tømmerhus som er satt inntil hverandre. Ved hjelp av fargetrappor kom opprinnelige farger og dekorasjoner for dagen. På uthusa ble det lagt nye teglsteinstak (1700 m² til sammen). Klokketårnet med gardsklokka ble også satt i stand. For restaureringsarbeidet fikk de flere priser (i 1991, 1992 og 1999). I 1999 skreiv juryen for Maihaugenprisen at «Fredning av gården har vært vurdert av Riksantikvaren».³⁹

Gamlebygningen på Fautmoen

Gamlebygningen på garden Fautmoen (gnr. 133/10) på Biri er en særegen, laftet bygning med sval i to etasjer fra 1600- eller 1700 tallet, ifølge tradisjonen satt opp av major Zeppelin, som overtok her i 1751.⁴⁰ Den framstår som svært autentisk.⁴¹

Eieren Ingrid Bardal startet opp med restaureringsarbeid i 2012. Det er støttet med midler fra Kulturminnefondet og Smil, i tillegg til egeninnsats. Rundt bygningen ble det ryddet og fjernet jordmasser. Råtne syllstokker og veggstokker ble skiftet ut, og takkonstruksjonen ble gjenoppbygd. Det ble lagt på enkeltkrummet Onsaker teglstein. Det var lenge usikkert om deler av svalgangen skulle beholdes, men det viste seg at den var i dårligere stand enn en først trodde, og den ble derfor rekonstruert med nye materialer. Arbeidet med å sette i stand bakerovn og brannmurer har tatt lang tid, blant annet fordi det har vært utfordrende å skaffe fagfolk.

Pr. 2022 er bygningen ferdig restaurert, og det har vært diskutert om den kan brukes til overnatting for pilegrimer. Utfordringa er imidlertid sanitærmulighetene. Biri Bygdekvinneleg har hatt flere arrangement i huset, både baking og andre førjulsaktiviteter.

Rolid mølle og Bakåsen

Gjøvik Historielag har hatt flere dugnader der de har restaurert bygninger. To av de største prosjektene de har jobbet med er Rolid mølle og Bakåsen, begge ligger i Redalen.⁴²

Rolid mølle i Redalen tilhører garden Rolid (gnr. 196/1). Historielaget fikk i 1996 lov til å starte restaureringsarbeid her etter at mølla hadde stått og forfalt i mange år. Mesteparten av arbeidet ble

³⁹ Herberg 2004, s. 75-77.

⁴⁰ For mer informasjon om gardens historie, se Lissie Norland, «Fautmoen» - gård med mange navn i *Oppland Arbeiderblad*, 9. november 1991.

⁴¹ Det meste nedenfor er basert på opplysninger fra eier Ingrid Bardal.

⁴² Bakgrunnsstoffet er hentet fra Sæther 2002 og Sæther 2005.

utført på dugnad, men de fikk også noe støtte fra Fylkesmannen og Oppland fylkeslandbrukskontor. I tillegg bevilga historielaget sjøl et beløp fra egen kasse. Disse midlene ble blant annet brukt til å leie inn profesjonelle håndverkere. Historielaget fikk en avtale med eierne av Rolid der de kunne bruke mølla i 20 år. Etter at restaureringsarbeidet var ferdig, har det vært mange skoleklasser på besøk, både fra Gjøvik og Toten. Ungene følger med på hele arbeidsprosessen i mølla, fra kornet blir innheist til kverna blir kjørt.

Et annet kulturminne i Redalen er Bakåsen. Dette var opprinnelig en rydningsplass, men ble husmannsplass under Sveen (gnr. 194/1) før garden begynte å bruke stedet som seter. Også bygningene i Bakåsen var svært forfalne før Gjøvik Historielag begynte å sette dem i stand. Dette skjedde i 2001. Med en del hjelp fra grunneier gikk dugnadsgjengen løs på arbeidet, og reparerte blant annet pipe, grunnmur, golv, vinduer og tak. De fikk hjelp fra fagfolk til en del av murerarbeidet. I tillegg til storruset ble også sommerfjøset og skålen/utedoen pussa opp. Etter at seteranlegget var ferdig vølt, har det vært flere møter og sammenkomster i Bakåsen.

Ås (102/1)

Garden Ås (gnr. 102/1) ligger på Østbybygda, like ved Vindplassen. Den er sannsynligvis en av de eldste gardene i området, og flere av bygningene er nokså gamle. Tina Løkken Molstadkroken og Stian Strand Molstadkroken kjøpte eiendommen i 2021 og begynte nokså umiddelbart med et omfattende restaureringsarbeid.⁴³

Tunet på Ås består av fire bygninger, og eierne begynte med hovedbygningen. Denne er en toetasjes midtkammerbygning med loft, og dendrokronologiprøver viser at tømmeret er hogd vinteren 1766/1767. Huset er ribbet ned til tømmeret fra utsida, vegger er rettet opp og etterisolert. Nye vinduer med dagens krav til U-verdi er satt inn, men de er kopiert etter et originalt vindu funnet på loftet. Ytterdøra er en replika av den originale døra funnet i kjelleren, som er i Louis-seize-stil, og helt maken til ei dør i den fredede bygningen på Alm i Vestre Toten. Utvendig kledning, tømmermannspanel i tre forskjellige bredder, samt innvendig listverk er produsert på Gotterudsaga. Innendørs er alle originale overflater i form av panel og tak beholdt, og innvendige dører er restaurert av Tradisjon Tro i Snerthingdal. Salen, med sjablongdekor under taklistene og marmorert brystning, ble først avdekket av NIKU og har blitt tilbakeført til originalt utseende, dette arbeidet har dekorasjonsmaler Anne Louise Gjør stått for. Alt av infrastruktur i form av el og VVS er skjult i vegger, tak og golv slik at ikke noe av dette er synlig.

Eierne har også planer for resten av husa på tunet. Kårboligen er en midtkammerbygning, som hovedbygningen, men noe yngre: Dendrokronologiprøver viser at tømmeret her er hogd vinteren 1854/1855. Eierne tenker å bruke den som selskapslokaler for utleie, og restaureringa vil bli gjort med tanke på dette. En vil samtidig forsøke å bevare den originale stilen, da huset framstår som ganske urørt. Det treetasjes stabburet på garden er omtrent like gammalt, dendrokronologiprøver viser at tømmeret er hogd vinteren 1847/1848. Klokketårnet fra et helt likt stabbur på Starum er demontert, og planen er å sette opp igjen dette på Ås.

Driftsbygningen er oppført i flere omganger: Dendrokronologiprøver viser at tømmeret i den eldste delen er hogd vinteren 1866/1867, og det siste påbygget kom i 1910. Taket består i dag av asbestplater, og er nødreparert for å unngå ytterligere råteskader, men må etter hvert skiftes, da

⁴³ Kapittelet er basert på informasjon fra eier Stian Strand Molstadkroken.

platene er dårlige og konstruksjonen må forsterkes. Veggene har også sklidd litt ut. Låven har flott steinarbeid i form av brukar og grunnmur rundt møkkjeller. Fjøsdelene, fra 1910, framstår som nærmest urørt siden den ble satt opp, og har blant annet svært godt bevart innredning. Da Simen Bjørgen i Kulturminnefondet var på befaring, uttalte han at driftsbygningen på Ås var et kulturminne som burde prioriteres.

Vold seter (Ekersetra)

I Snertingdal pågår det i 2020-åra flere interessante restaureringsprosjekter, og vi ønsker å trekke fram fire av disse. Et av dem er Vold seter, et småbruk (gnr. 252/8) i Øvre Snertingdal. Det var opprinnelig, i hvert fall fra slutten av 1600-tallet, seter under garden Ekern og ble da kalt Ekersetra. I 1898 ble den skilt ut som sjølstendig bruk. Det var fast bosetting her til 1956, deretter ble stedet stort sett brukt som hytte før Torill Løvstad kjøpte det i 2019. Hun har drevet med bygningsvern på heltid gjennom sitt firma MOLO AS i nesten 20 år.⁴⁴

Størhuset her er sannsynligvis fra 1700-tallet, mens fjøset er fra første halvdel av 1800-tallet, og begge ble registrert i SEFRAK-registeret i 1988. I tillegg finnes det et uthus fra 1980-tallet bygd av gamle materialer fra låven på en eldre grunnmur, og en nybygd skåle/utedo av bindingsverk på stedet. Da Løvstad kjøpte bruket, var husa i veldig dårlig forfatning: Det rant blant annet vann inn gjennom taket i størhuset, det var muggangrep i en påbygd svalgang og problemer med mus på loft og i alle vegger. Grunnmuren hadde også rast ut. I taksten ble husa beskrevet som kondemnabile.

Førstehjelpa ble å hindre vannet fra å komme inn. Løvstad gikk deretter til kildene, både skriftlige og muntlige, for å komme til bunns i hva slags sted hun hadde kjøpt. Hun snakket blant annet med to søstre som hadde vokst opp der. Daværende bygningsvernkonsulent Trond Raddum ved Mjøsmuseet skrev deretter en plan for restaureringa. Det ble enighet om å søke Gjøvik kommune og Kulturarv Innlandet om tillatelse til å tilbakeføre størhuset til setertida. Dette ble innvilget, men Løvstad bestemte seg også for å ta vare på noen minner fra småbruksperioden. Dette dreier seg blant annet om et innvendig faspanel på vegg og tak fra tidlig 1900-tall.

Tradisjonshåndverkerne Stig Morten og Geir Henning Solbakken satte i gang med restaureringsarbeidet, etter å ha fått tegninger fra arkitekt Geir Dingstad. Mange bygningsdeler er gjenbrukt, tidligere eier hadde ikke fjernet eller kastet noe. De var enten gjenbrukt andre steder enn der de opprinnelig hørte til, eller nedgravd i f.eks. fjøsgulv og søppelfyllinger eller lagret på låven. Eldre vindusdeler ble brukt til å gjenskape vinduene i seterhuset. Innvendig fant de tilbake de fleste gamle dørene som hører til der. Bunnstokken på tre sider av seterhuset er skiftet ut, og det er isolert med mose mellom stokkene. Flere gamle beslag og dørvidere er restaurert og blir gjenbrukt. Det ble utført fargeanalyser, og valget ble å tilbakeføre til originalfargene og male med linoljemaling.

Fjøset er pr. 2022 ferdig restaurert. Her er det blant annet drenert og lagt nytt golv helt makent til det gamle. Bjelkene i gulvet var råtne og måtte skiftes, men de kopierte det gamle bjelkelaget. De brukbare rundstokkene ble beholdt, men det ble fylt på med nye, barkete rundstokker fra lokal skog tatt ut om våren. Den gamle møkkaluka ble gjenbrukt. Vinduene ble restaurert med gammelt glass og linoljemaling. Det ble satt opp to nye bjelker inni fjøset, for å bære taket bedre, men ellers ble den gamle takkonstruksjonen bevart. De gamle sinkplatene på taket ble fjernet, og flistaket ble restaurert med gammel flis, som de «arvet» fra en låve på Lillehammer. Bygget ble også jekket opp

⁴⁴ Kapitlene om Vold seter og Ekern er basert på opplysninger fra Torill Løvstad.

og rettet opp så godt det lot seg gjøre. På fjøsveggen henger det flere gamle trekroker funnet på stedet, av den typen en spikket sjøl, og som ofte henger på gamle setre.

Også uthuset fra 1980-tallet er ferdig restaurert. Det har fått ny dobbel låvedør, nytt golv og nye golvbjelker, taket er stivet av, og det er lagt nye aluzinkplater og -takrenner uten nedløp, da det rant for mye vann ned langs veggen. Huset er malt med linoljemaling, tidligere var det malt med gjenbrukt traktorolje. Jordene var i dårlig forfatning, særlig det ene. Med hjelp av landbrukskontoret i Gjøvik ble det laget en dreneringsplan for jordene, i tillegg til området på oversida av størhuset og fjøs, og den øverste del av veggen, som ble helt «gelé» i regnvær.

Løvstad har dokumentert alt som ble gjort på Facebook, med håp om å inspirere andre. I mai 2020 arrangerte hun en mai rusletur til Vold seter, i samarbeid med Øvre Snertingdal historielag/Snertingdalstreff.

Ekern

Ekern (gnr. 252/1 mfl.) er en gard i Øvre Snertingdal, like ved Vold seter. Kristin Marcussen Kongelf og Sigbjørn Haug eide fra før Midtre Ekern, og i 2022 kjøpte de også nabogarden Søndre Ekern. Hovedbygningen på Søndre Ekern er fra 1700-tallet, men den er delvis ombygd og dårlig vedlikeholdt. Bygningen skal nå restaureres, med Torill Løvstad som rådgiver. Bygningsrådgiver Ole Tian Jarlvang ved Mjøs museet er også involvert. Alle bygningene på Søndre Ekern er dokumentert, og eierne har fått råd om hva de må ta vare på av eldre bygningsdeler og gjenstander.

I første omgang må bygningen sikres, slik at den ikke blir eksponert for vind og vær. Det dreier seg blant annet om ny takrenne over inngangsparti og midlertidig lukking av en vegg. Et loftsvindu må tettes/restaureres. Løvstad har også holdt et privat kurs i vindusrestaurering for hele familien, og hjulpet til med tilbakeføring av et rom i annen etasje med linoljemaling og tidsriktig listverk. 1700-talls originale dørvidere er restaurert.

I oktober 2021 var det marked/gardsbutikk på Midtre Ekern. Alle utstillerne med salgsboder var lokale bønder og andre fra Snertingdal. Arrangementet, som var godt besøkt, er blitt gjentatt flere ganger. Løvstad stilte med en stand hvor hun viste vindusrestaurering.

Snertingdal prestegard

Snertingdal prestegard (gnr. 220/15) ble oppført i 1896 som prestebolig for Fredrik Wilhelm Gulbransen, som var prest her fra 1896 til 1908. Det er en enebolig i sveitserstil med elementer av jugend og dragestil, og ble regnet av prestens bror, arkitekt Sigurd R. Gulbransen. Høsten 2017 kom presteboligen i Snertingdal for salg, og Hans Olav Brenner og Anita Krohn Traaseth gikk sammen for å bevare den. Begge hadde slektstilknytning til Snertingdal, og målet deres var både å tilbakeføre bygningen og skape en kulturell møteplass. Pr. 2022 eier Brenner prestegarden aleine.⁴⁵

Torill Løvstad er rådgiver for restaureringsprosjektet, og pr. 2022 er blant annet inngangsdøra, gangen, spisestua, kjøkkenet og to soverom tilbakeført til opprinnelig stil. Arbeidet fortsetter. Til de besøkende på prestegarden har Løvstad laget små titteskap med historikk om hvilke pigmenter linoljefargene inneholder, slik at folk kan bli nysgjerrige på bygningsvern.

⁴⁵ Informasjonen her er basert på artikkelen «[Hans Olav Brenner mottar formidlingsstipend](#)» på Kulturminnefondets hjemmesider, samt Facebook-sida til Snertingdal prestegard og opplysninger fra Hans Olav Brenner og Torill Løvstad.

I juni 2019 var det Grønsekefestival på prestegarden. Løvstad og Ingeborg Semb fra Biri Tapet deltok også. Under festivalen var det blant annet utstilling av bygningsvernprodukter med gratis rådgivning for folk med gamle hus under festivalen, som samlet mange deltakere. Det gikk buss mellom prestegarden, sentrum og ysteriet.

I mars 2020 arrangerte Brenner og Løvstad seminar på prestegarden sammen med Nedre Snertingdal Historielag og feiret at det var 100 år siden strømmen kom til bygda. Brenner intervjuet flere personer, og Løvstad hadde laget en utstilling om gamle elektriske produkter. I 2020 fikk Hans Olav Brenner Kulturminnefondets nasjonale formidlingsstipend for sin innsats for å bevare og åpne prestegarden i Snertingdal for publikum.

Snertingdal ysteri

Snertingdal ysteri (gnr. 242/3) ble etablert i 1919, og er i dag et registrert kulturminne med ID 146081. Torill Sogn Haug begynte å restaurere det gamle ysteriet i 2018. Da hun kjøpte eiendommen, var bygget forfallent, men pr. 2022 har restaureringsarbeidet kommet langt. Ysteridelen og kafeen er så å si ferdig og åpen for kunder, men det gjenstår en del arbeid i andre deler av bygget. Restaureringsprosjektet pågår med støtte fra Kulturminnefondet.⁴⁶

Ysteriet har startet opp igjen produksjon av de ostene som tidligere ble laget på ysteriet. Det var særlig kjent for blåmuggosten Snertingdal Blå Viking, som også ble eksportert. Driftsselskapet eies av Torill Sogn Haug, Ketil Kjenseth, (tidligere stortingsrepresentant og ivrig tilrettelegger for gründere) og Knut Torgeir Blystad (mjølkebonde, leverer råvarene til ysteriet).

Solskinshistorier

De prosjektene vi har presentert her er blant de mest vellykkede eksemplene på at eiere tar initiativ til å ta vare på gamle bygninger av historisk interesse, men vi kunne ha nevnt enda flere. Blant dem vil vi kort nevne fiskehytta på Furuset (gnr. 77/3), prestegardslåven i Vardal, Nedre Stokke (gnr. 86/1) i Redalen, samt Strandenga på Biristranda. Alle disse har vært restaurert i nyere tid og er i dag i aktiv bruk.

Vi avslutter med en historie med lykkelig slutt, for de av oss som er glade i gamle hus. Eierne av ei av setrene på Dempa kontaktet for noen år tilbake Gjøvik kommune for å søke om rivingstillatelse for størhuset på setra. Etter kommunal befarings ble konklusjonen i stedet tiltak for å sette i stand størhuset, og hastetiltak for å sikre at huset ikke detter sammen er allerede blitt gjort ved hjelp av SMIL-midler. Mer langvarige restaureringstiltak er nå i emning, og i nær framtid vil størhuset være satt i stand.⁴⁷

⁴⁶ Se [hjemmesida til Snertingdal Ysteri](#).

⁴⁷ Opplysninger fra Magne Lilleeng, jordbrukskontoret, Gjøvik kommune.

Kilder og litteratur

Bøker

- Berg, Arne Julsrud og Arve Marthinus Nordsveen: *Damp- og motorbåter på Mjøsa*. Utg. Mjøsksamlingene, 1996.
- Birkeland, Esben Waagner: *Langs Mjøsas bredder: brygger og slipper i Oppland*. Kulturhistoriske rapporter 2013/1, Oppland Fylkeskommune, Lillehammer.
- Bækkelund, Martin: *Husene ved Mjøsa*. Gyldendal fakta, 2001.
- *Da klokka klang... - Grunnskolen 250 år : beretning fra skolene i Gjøvik, Vardal, Biri og Snertingdal*. Gjøvik historielag, 1989.
- Dehli, Martin og Lissie Norland: *Historisk vegviser*. Gjøvik, Vardal, Snertingdal og Biri. Utg. Gjøvik Historielag og Gjøvik Tiltaksråd.
- Fortidsminner i Snertingdal og Biri. Topografisk-arkeologiske registreringer i Biri prestegjeld, Gjøvik kommune, Oppland. Universitetets Oldsaksamling, Oslo 1979.
- Gjestrum, John Aage: *Landskapet på vestsida av Mjøsa 1837-1987: Toten - Vardal - Biri Snertingdal - Gjøvik*. Utg. Gjensidige Forsikring Vestoppland, 1987.
- Herberg, Bjørn: *Svennes Gård - En historisk reise med avstikkere*. Utg. eget forlag 2004.
- «Indberetning fra den antikvariske bygningsnevnd om gamle norske husbygninger: Oplands fylke», side 187-238 i *Årsberetning for 1924, Vol. 80*, utgitt av Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring.
- Lauvdal, T.: *Vardal bygdebok*: bind 4. 1933.
- Lauvdal, T.: *Biri-Snertingdal bygdebok*: bind 1. 1951.
- *Matklokkeårn på Hedmarken*. Hedmark fylkeskommune – Kulturminneavdelingen, Hamar, oktober 2019.
- Moen, Olav: *Bureising som utveg*. Det norske jord- og myrselskap, 1988.
- *Norske Gardsbruk - Oppland fylke IV*, Oslo 1957.
- *Norske Gardsbruk - Oppland fylke V*, Oslo 1957.
- *Norske Gardsbruk - Oppland fylke 9*, Noresund 1999.
- Oudenstad, Halvard: *Eiktunet - 10 års beretning*. Vardal-Snertingdal Museumslag 1964.
- Pryser, Tore: *1814 i Oppland – bønder, øvrighet og soldater*. Pax forlag, Oslo, 2013.
- Riksantikvaren: [Hva, hvorfor og hvordan. En innføring i kulturminneplaner i kommunen](#).
- Solbakken, Frank: *Sæterbruket i Tverrdalene*, Gjøvik Historielag 2005.
- Sundt, Eilert: *Om Husfliden i Norge : til Arbeidets Ære og Arbeidsomhedens Pris*. J. Chr. Abelsteds Bogtrykkeri, Kristiania, 1867-1868.
- Sørheim, Ingeborg: *Mjøsgårdene - skapt for selskapelighet!*. Dinamo forlag 2012.

Årboksartikler

- Ekern, Kristin Landgraff: «Bedehus i Biri sogn», i *Årbok for Gjøvik – Tverrdalene* nr. 25, 2009, side 175-190.
- Endal, Kjell: «Knutbakken», i *Årbok for Gjøvik – Tverrdalene* nr. 11, 1995, side 114-115.
- Feiring, Jon: «Fjordheims røtter», i *Årbok for Gjøvik – Tverrdalene* nr. 6, 1988, side 109-112.
- Fladlien, Peder: «Fløyting i Stokkeelva», i *Årbok for Gjøvik – Tverrdalene* nr. 9, 1992, side 94-97.
- Kildal, Sigmund: «Breiskallen. Fra kvernbruk til tettbebyggelse», i årboka *Totn* 1980, side 52-65.
- Landgraff, Anne Marie: «Den gamle kvilehytta ved elva», i *Årbok for Gjøvik – Tverrdalene* nr. 20, 2004, side 32-33.
- Moen, Olav: Bureising i Snertingdal, i *Årbok for Gjøvik* nr. 6, 1988, side 35-38.

- Nettum, Kjell: «Skonhovdrampa», i *Årbok for Gjøvik – Tverrdalene* nr. 24, 2008, side 23-24.
- Norland, Lissie: artikkel i *Årbok* 2019...
- Nordsveen, Arve: «Breiskallen – et industrisamfunn på begynnelsen av 1800-tallet», i *Årbok for Gjøvik – Tverrdalene* nr. 36, 2020, side 131-137.
- Raddum, Trond S.: «Status og utfordringer for bygningsvernarbeidet i Gjøvik-Toten», i *Mjøsmuseets årbok* 2019.
- Solbakken, Frank: «Husmannsplassene under Solbjør i Vardal», i *Årbok for Gjøvik – Tverrdalene* nr. 30, 2014, side 120-130.
- Solbakken, Frank: «Husmannsplasser under Gubberud i Vardal», i *Årbok for Gjøvik – Tverrdalene* nr. 32, 2016, side 193-202.
- Solbakken, Frank: «Husmenn under Glæstad gjennom flere generasjoner», i *Årbok for Gjøvik – Tverrdalene* nr. 37, 2021, side 150-163.
- Solbakken, Frank: «Nøss knottfabrikk», i *Årbok for Gjøvik – Tverrdalene* nr. 17, 2001, side 136-141.
- Sveum, Aslaug: «Søndre Breiskallen», i *Årbok for Gjøvik* nr. 8, 1991, side 17-23.
- Sæther, Helge: «Bakaasen – ikke bare ei vanlig seter», i *Årbok for Gjøvik – Tverrdalene* nr. 18, 2002, side 93-97.
- Sæther, Helge: «Restaurering av bevaringsverdige kulturminner på landsbygda», i *Årbok for Gjøvik – Tverrdalene* nr. 21, 2005, side 158-162.

Kulturminneplaner

- Østre Toten ([lenke](#) og [vedlegg](#))
- Søndre Land ([lenke](#))
- Etnedal ([lenke](#))
- Øvre Eiker ([lenke](#))
- Løten ([lenke](#))
- Se også [oversikt over kulturminneplaner i Innlandet fylke](#).
- Se også [Kulturminnesøk](#).
- Se også [Lov om kulturminner](#), lovdata.no.
- Se også [Kirker](#) på riksantikvaren.no.

Informanter

- Ingrid Bardal, Biri
- Arne Julsrud Berg, Mjøsmuseet
- Rolf Steinar Bergli, Snertingdal
- Hans Olav Brenner, Snertingdal
- Helge Braastad, Bråstad
- Ole Tian Jarlvang, Mjøsmuseet
- Lars Ligaarden, Snertingdal
- Marit Helen Øwre Klomstad, Stokke
- Eli Kongssund, Biri
- Jorun Alice Lilleeng, Redalen
- Magne Lilleeng, Gjøvik kommune
- Torill Løvstad, Snertingdal
- Stian Molstadkroken, Ås i Vindingstad
- Bjørn Myhre, Biristrand
- Trond Vegard Neperud, Biri
- Lissie Norland
- Arve Nordsveen, Breiskallen
- Frank Solbakken, Snertingdal
- Aina Sveum, Breiskallen
- Kristen Taraldsrud, Biri
- Arve Thune, Vardal
- Berit Tokstad, Breiskallen
- Syver Aasberg, Biri
- LIONS club Gjøvik

Vedlegg

Tabell 1: den eldste gardsbebyggelsen

Merk: NG viser til Norske gardsbruk, mens SR viser til SEFRAK-registeret.

Gard	Beskrivelse
By (16/1), Vardal	Her oppgir NG at det er et stabbur fra 1650 og en sidebygning fra samme år, restaurert i 1938. Dessuten har garden også et våningshus datert til 1737. SR hevder imidlertid at garden har to våningshus fra 1700-tallet, og et stabbur fra andre kvartal av 1800-tallet.
Øgarden (81/1), Vardal	Her er det ifølge SR et våningshus fra 1600-tallet, ifølge NG er det fra 1700.
Kolberg (82/1), Vardal	Her står det et stabbur med klokketårn som ifølge SR er fra andre kvartal av 1600-tallet. Klokketårnet er høyst sannsynligvis av nyere dato. Gardstunet har flere interessante hus av noe yngre dato, se kapittel om kulturmiljøer.
Skikkelstad (95/1), Vardal	Her skal det ifølge NG være en sidebygning fra 1650, men SR oppgir ingen bygninger her fra 1600-tallet. Bygdeboka (1. bind) oppgir at et stabbur og et hus kalt «Holmbu» er «meget gamle».
Øfstedal (114/1), Biri	Her hevder NG at det er et våningshus fra 1669, men dette virker å være bygd på at denne garden ble tatt opp det året. SR mener både våningshuset og stabburet er fra siste kvartal av 1700-tallet.
Elvestad (119/1), Biri	Her oppgir NG et stabbur og en skåle , begge fra 1590. SR sier ikke noe om alderen på skålen, men oppgir at stabburet er fra 1600-tallet. Her peker de to kildene i samme retning.
Svennes (131/1), Biri	Her er det hele fire bygninger som oppgis å være fra før 1700. Eldst ifølge NG er stabburet fra 1670 og fengselsbygningen og våningshuset , begge fra 1680. SR oppgir ingen av disse, men oppgir derimot en stall fra 1600-tallet. Se også kapittel om kulturmiljøer.
Melby (183/1), Biri	SR opererer her med et stabbur fra «tredje kvartal» av 1600-tallet, og ei drengestue og et kårhus fra 1500-tallet. NG oppgir liknende alder for stabburet, men oppgir at drengestua er fra rundt 1700, samt to «gml» våningshus der det ene kan være kårhuset.
Lilleødegården (182/170, tidl. 182/8), Biri	Her nevner NG 1957 ei bu fra 1650. ifølge SR er imidlertid hele bygningsmassen her (tre hus) fra «fjerde kvartal» av 1700-tallet.
Skøyen (199/1), Biri	Her mener NG at det er et våningshus fra 1650, mens SR bare nevner tre hus fra «første kvartal» av 1800-tallet.
Rudshaugen (240/1), Snertingdal	Her oppgir NG at det skal være et våningshus fra 1600, men SR oppgir at det er fra 1900-tallet, muligens fordi det ble påbygd/restaurert i 1977.
Audenstad (236/1), Snertingdal	Denne garden har ifølge SR mye eldre bygningsmasse, eldst er et av våningshusa , som skal være fra siste kvartal av 1600-tallet. Ellers har garden stabbur, bryggerhus, kårhus og driftsbygning fra tredje kvartal av 1700-tallet. NG angir liknende alder for stabburet (1775) og bryggerhuset (1750), men ikke for de andre.

Tabell 2: eldre uthus

Merk: NG viser til Norske gardsbruk, mens SR viser til SEFRAK-registeret.

Gard	Beskrivelse
Skonhovd øvre østre (38/11), Vardal	Her oppgir NG en driftsbygning fra 1855 og ei utløe fra 1850. SR stadfester begge bygningene, med mindre presise aldersangivelser, samt ei smie fra tredje kvartal av 1800-tallet, og et bryggerhus fra fjerde kvartal av 1700-tallet.
Brusveen (66/1), Vardal	Her oppgir NG en driftsbygning fra 1844. SR opplyser at den finnes, men uten årstall.
Nordre Bråstad (79/1), Vardal	Her er det en stall og et grisehus som SR daterer til første kvartal av 1800-tallet, men som muligens er enda eldre: NG daterer stallen til 1700. Se også kapittelet om kulturmiljø.
Nedre Kolberg (gnr. 82/4)	På Kolbergodden i Mjøsstranda står ei badstue som SR daterer til 1700-tallet.
Øgarden (81/1), Vardal	Her oppgir NG et størhus fra 1720. SR sier ikke noe om dette, men til gjengjeld skal det være et våningshus fra 1700-tallet, og ett fra 1600-tallet, se tabell 1.
Slettumstuen (84/3), Vardal	Her oppgir NG et vognskjul fra 1850, SR gir ingen alder på det.
Indal (87/5), Vardal	Her oppgir NG en driftsbygning fra 1800. SR oppgir dette som en låve fra første kvartal av 1800-tallet.
Skikkelstad (95/1), Vardal	Her oppgir NG en driftsbygning fra 1850, men SR mener denne er fra første kvartal av 1900-tallet. Garden har også ruiner etter ei halmbu fra 1800-tallet.
Ås (102/1), Vardal	Denne garden har en driftsbygning som NG daterer til 1910, men der nyere undersøkelser har vist at den eldste delen er fra 1860-åra. Se fylligere omtale om Ås blant de «gode eksemplene».
Røllesby (115/31), Biri	Her oppgir SR at det er et fjøs og en stall/låve fra 1700-tallet, NG oppgir dem bare som «gml».
Semb (135/1), Biri	Her oppgir NG et gråsteinsfjøs fra 1835, som det ikke er spor av i SR. Derimot er det en låve og en kårbygning fra tredje kvartal av 1700-tallet.
Nedre Alset (146/2), Biri	Her oppgir NG et fjøs fra 1834. SR sier garden har en «gråsteinslåve» fra 1800-tallet, og det er vel ikke usannsynlig at det er den samme. For øvrig er hele tunanlegget sammen med nabogarden Øvre Alset (146/1) av potensiell interesse.
Lønnum (211/1), Snertingdal	Her oppgir NG ei skogskoie fra 1850. SR nevner et vognskjul fra 1800-tallet, men ikke skogskoia.
Nordre Ligarden (233/1), Snertingdal	Her er det ei badstue som verken er nevnt i NG eller i SR. Garden har også et størhus fra 1800-tallet, registrert i SR, men dette har blitt omfattende ombygd siden 1960.
Kirkerud (237/1), Snertingdal	Her oppgir NG en driftsbygning fra 1750, SR mener det er en låve fra tredje kvartal av 1700-tallet. Tunet har også et våningshus og stabbur fra samme tid. Ut fra foto i NG ser bare stabburet noenlunde opprinnelig ut.
Ålseth nordre (242/1), Snertingdal	Her oppgir NG et klokkehus fra 1835. Det er litt usikkert hva dette er, men SR opplyser om et størhus fra 1700-tallet.
Bratteng (254/1), Snertingdal	Her er hele bygningsmassen fra etter 1850, men driftsbygningen skal ha en eldre del inne i bygningsmassen. Garden har også ei smie fra mellom 1850 og 1875, sannsynligvis fra 1854. Denne smia har det vært søkt om SMIL-midler til i nyere tid.
Ringsrud (Ringshellen) (255/1), Snertingdal	Denne garden har en driftsbygning som NG angir er fra 1780. SR bekrefter dette, samt oppgir ei bu som er fra tredje kvartal av 1700-tallet. Driftsbygningen er påbygd i løpet av etterkrigstida, og har en flott limsteinsmur.

Tabell 3: husmannsplasser

Merk: NG viser til Norske gardsbruk, mens SR viser til SEFRAK-registeret.

Sted	Beskrivelse
Reinli (7/23), Vardal	Gravåsvegen 121, har en gammel stall . SR oppgir at den er fra 1800-tallet.
Torgersstugua, Vardal	Gravåsvegen 119, på Vestre Glæstads grunn (7/6). Her er det våningshus og driftsbygning , noe forfallent, ikke i SR. Plassen ble ryddet en gang mellom 1819 og 1827, men det er uvisst når stua ble bygd (Solbakken 2021, side 160.).
Bekkemellom (7/13), Vardal	Tidligere husmannsplass, nå feriested. Stue og uthus , begge i SR, angitt fra første kvartal av 1800-tallet.
Solbjørshågåen (8/8), Vardal	Tidligere husmannsplass under Solbjør, senere småbruk . Tunet er interessant fordi det framstår som et komplett småbruksanlegg fra tidlig 1900-tall, før bureisingstida.
Øverstuen, Vardal	Tidligere husmannsplass under Gubberud (9/1), kan ha vært bebodd alt på 1700-tallet, fortsatt på Gubberuds grunn. Her står det ei stue fra 1800-tallet, samt ruiner av en bygning til. Var i forfall i 2016 (Solbakken 2016, side 195).
Håkenstad (9/2), Vardal	Tidligere husmannsplass under Gubberud, ble tatt opp en gang mellom 1801 og 1821, bebodd til 1950, nå feriested. SR har registrert stue og uthus med do her, begge fra 1800-tallet.
Rultstuggua, Vardal	Rester av jordhytte på eiendommen (44/2), nevnt hos Gjestrum, side 84. Hytta er gravd ned i jorda, og jordveggene står igjen, mens taket og det som måtte ha vært av trevegger er borte.
Paulsrud eller Pålsrud (75/7), Vardal	Småbruk, tidligere husmannsplass under Berg. Her står det en kårbygning som ifølge NG er fra 1771, og SR peker i samme retning.
«Fredens bolig», under Øgarden (81/1)	Gammel husmannsplass , muligens fra rundt 1750. Brukes nå som fritidsbolig. (Se Bækkelund 2001, side 56-63.)
Husmannsplass under Kalverud (119/1), Biri	Består av et steingjerde og to jordkjellere , eneste husmannsplass registrert i Askeladden (ID 273259). Lå under Kalverud (nå Elvestad) på Biristranda. Har blitt gitt navnet «Strandheim», men dette var neppe det gamle plassnavnet. Disse restene av bosetning er knapt synlige i dag, og flyfoto kan tyde på at stedet var rast sammen alt i 1950-åra.
Huskelhusstuggua (124/23), Biri	Tidligere husmannsplass under Huskelhus (124/1), stue fra 1800-tallet, i SR, restaurert 1995 ifølge NG. Biristrandvegen 412.
Strandsvea under Svennes (131/1), Biri	Her oppgir SR tre bygninger, alle fra første kvartal av 1800-tallet: To stuer og ett uthus . Stuene er oppgitt å være fritidsboliger, det er uvisst om uthuset fortsatt står.
Nygaard under Svennes (131/1), Biri	Her oppgir SR ei stue fra første kvartal av 1800-tallet. Tidligere sto det også et uthus her fra samme tid.
Ekerhaugen (152/4), Biri	Husmannsplass under Ekeren, husmannsstue fra 1700-tallet som ligger for seg sjøl på et jorde, i SR. Var bebodd til ca. 1968, har også vært landhandleri. (Se Gjestrum 1987, s. 79.)
Bakåsen under Sveen (194/1), Redalen	Tidligere husmannsplass, senere seter, nå brukt av Gjøvik Historielag. Tre bygninger, stua er i SR, men uten årstall.
Sveum (218/24), Snertingdal	Muligens tidligere husmannsplass, Snartumssveum eller Snartomssveom. NG opplyser at både våningshus og driftsbygning ble bygd i 1851, disse er ikke i SR.
Goppelbakken (243/22, tidl. 243/2), Snertingdal	Tidligere husmannsplass, som ifølge NG har låve og fjøs fra 1800, ingenting registrert i NG.

Tabell 4: diverse bygninger

Merk: alle ID-nummer viser til Askeladden/Kulturminnesøk.

Sted	Beskrivelse
Biri, Birivegen 109	Goplen-butikken . Stor hjørnegård, oppført kanskje rundt 1900. Butikken ble nedlagt 1996, etter at Goplen-familien hadde drevet her siden 1924. «Urørt» siden den gang, framstår som autentisk og i god teknisk stand, men trenger et malingsstrøk.
Biri, Birivegen 115	Jackwitzvillaen (Veimot), villa i sveitserstil. Nå bolighus, tidligere kafé.
Biri, Birivegen 147	Kalrasten , boligeiendom med særegent mansardtak. Opprinnelig husmannsplass under Biri prestegard, tømmerkjerne (i god stand) som kan stamme fra 1700-tallet. Sterkt ombygd/påbygd 1922, da stedet ble sjølstendig eiendom. Restaurering på 2000-tallet, bytte av panel og tak og noen vinduer. De fleste vinduene stammer fra 1922.
Biri, Øverbygda skole	Øverbygda skole og Biristrand skole ble begge oppført i 1893, de er "nøyaktig like og bygd etter Departementets standardtegninger" (<i>Da klokka klang</i> , side 184.). Av de to er Øverbygda skole mest aktuell, da det ikke er noen store, nyere påbygg.
Biri, Biristrandvn. 634	Samfunnshuset Strandheim (gnr 112/7), bygd ca. 1919 av Biri avholdslag, større oppussingsarbeid i 1985.
Biri	Øverbygda bedehus , bygd 1894. Salen, med tømmervegger, er original. Se Årbok for Gjøvik ca. 1994.
Biri	Biri Telefon Central (ID 146155).
Biri	Fautmoen (133/10), gammel bygning fra 1700-tallet, pent restaurert. Se fyldig omtale under de gode eksemplene.
Biri	Øvre Tømten (158/1), har et våningshus som NG daterer til 1725, SR til siste kvartal av 1700-tallet, dette skal det være lite gjort med.
Biri	Kjenseth-hytta , fløyterhytte ved Vismunda i Biri Øverbygd, ligger på Feirings grunn (109/9). SEFRAK-registrert og datert til første kvartal av 1900-tallet, restaurert i 2004.
Redalen	Karmel bedehus , oppført 1896, restaurert av Gjøvik Historielag/Redalsgruppa 1998 (se Årbok for Gjøvik 2009, s. 175).
Redalen	Tømmervilla «Skogheim» i Snertingdalsvegen 50 (194/5).
Vardal	Nedre Stokke (86/1), pent gardsanlegg med fire bygninger fra 1700- og 1800-tallet. Se mer informasjon under kulturmiljøer.
Vardal	Klokkergarden , den første fastskolen i Vardal, bygning fra 1700-tallet.
Vardal	Haug landbruksskole , tre bygninger fra 1860.
Vardal	Breidablikk samfunnshus .
Hunndalen	Nygaard stasjon , oppført ca. 1902. Ifølge Bane NOR Eiendom har stasjonen ingen formell vernestatus, men den er SEFRAK-registrert.

Tabell 5: setrer

Merk: SR står for SEFRAK-registeret. Alle henvisninger til Solbakken viser til boka *Sæterbruket i Tverrdalene*, se litteraturlista.

Sted	Beskrivelse
Svennessetra (131/2), Dempa, Biri	Denne setra har ifølge SR fjøs og kalvefjøs fra 1700-tallet, samt stall/do og størhus fra 1800-tallet. Dette er et særegent anlegg med spesielt store bygninger. Litt unna tunet lå også en utlåve , også fra 1800-tallet. Den sto til forfalls alt i 2005, og ble fjernet noen år senere, uten at dette har blitt oppdatert i SR.
Nedre Alset seter (146/2), Dempa, Biri	Dempavegen 442. Denne setra har ifølge SR størhus , fjøs og utløe fra 1800-tallet, de to førstnevnte fra før 1850. Anlegget er godt bevart.
Grytesetra (128/1), Dempa, Biri	Dempavegen 402. Denne setra har ifølge SR størhus og fjøs fra 1800-tallet, størhuset er beskrevet som et klassisk størhus av den eldste typen.
Lundesetra (177/2), Båbergsetra, Biri	Nysætervegen 820. Frank Solbakken beskriver denne setra som «den fineste» på Båbergsetra, kanskje også «i hele Biri». SR oppgir her et tun med sel , stall og fjøs fra 1800-tallet, de to sistnevnte fra slutten av hundreåret, samt en utlåve et stykke sørøst for tunet, også fra 1800-tallet.
Taraldsrudsetra (157/8), Biri	Hører til Taraldsrudløkken (157/8). Denne setra er ikke i SR, men her er det et størhus fra en gang etter 1885 som skal være i god stand og relativt originalt, iallfall innvendig.
Søndre Lundsetra (250/18), Snertingdal	Sprengbekkvegen 894. Størhus , i SR, men uten datering. Solbakken, side 162.
Røstadsetra (249/1), Snertingdal	Sprengbekkvegen 888. Størhus , i SR, datert til andre kvartal av 1800-tallet. Solbakken, side 165.
Nygarðssetra (246/6), Snertingdal	Sprengbekkvegen 882. Tidligere kalt Brennersetra. Størhus , i SR, men uten datering. Solbakken, side 163.
Tomtsetra	Tomtsetervegen. Felles seter for Nord-Tomter og Sør-Tomter, her sto det i 2005 et gammalt fjøs og et størhus , ikke i SR. Solbakken, side 173.
Bekkemellomsetra, Tomtsetra, Snertingdal	Her sto det 2005 et lite hus som Solbakken (side 176) beskriver som «tatt skikkelig vare på».
Øvre Hasliseter, Snertingdal	Her er det et størhus som er i SR og datert til andre kvartal av 1700-tallet. Er det dette TL har sendt oss bilde av?
Nordre Hasliseter, Snertingdal	Her skal det ifølge SR være et størhus fra tredje kvartal av 1600-tallet!
Vold seter, Ekersetra (252/8), Snertingdal	Her står det et størhus fra 1700-tallet og et fjøs fra første halvdel av 1800-tallet, begge i SR. Se fylligere omtale under de gode eksemplene.

Tabell 6: kulturminner langs Hunnselva

Merk: alle ID-nummer (i parentes) viser til Askeladden/Kulturminnesøk.

Sted	Kulturminner
Gjøvik gard og glassverk	Her er det åtte registrerte kulturminner, hvis vi tar med Kauffeldtgården (ID 86316) og gardstunet på Gjøvik gard (ID 115042), begge to vedtaksfredet. De seks øvrige registrerte kulturminnene er av industriell karakter: Gjøvik gards mølle (ID 144441), Gjøvik gards sag og kraftverk (ID 144442), Gjøvik Glassverks stampe og pukkverk (ID 144443), Glasshytta (ID 144444), Inntaksdam for Gjøvik gards mølle og sag (ID 144424), og Alfstad garveri med stampe (ID 144449). Sistnevnte er ikke direkte knyttet til glassverket, men ligger i samme området. Størstedelen av området inngår i et kulturmiljø av nasjonal interesse (ID K112).
Holmen	Rett ovenfor Gjøvik gard ligger Holmen Brenneri (ID 144453) med Holmen mølle og stampe (ID 144452), Holmen Brenneri sag (ID 144451) og inntaksdammen for brenneriet (ID 144419). De to førstnevnte inngår i det samme kulturmiljøet nevnt ovenfor (ID K112).
Gjøvik Støperi	Rett ovenfor har vi Gjøvik Støperi (ID 144426) med Treskefaldet , inntaksdammen for støperiet (ID 144423). Støperiet er del av kulturmiljø nevnt ovenfor (ID K112).
Hunton Fiber A/S	Litt lenger opp har vi Hunton Fiber A/S (ID 144456), med Øvre Hunton dam (ID 144402), Berghusfallet/Nedre Hunton dam (ID 144405) og Berghus mølle/Hunton Brug (ID 144409). Før Hunton lå også Hunn/Kvernvolden sag og mølle (ID 144457) i området.
Brufoss	Her ligger det to kraftverk, nemlig Gjøvik El-verk (ID 144385) og Brufoss kraftstasjon (ID 144374), samt (rester av?) Brusveen Spiger- & Staaltraadfabrik (ID 144382) og Kallerud mølle (ID 144391).
Mustad	Rett ovenfor finner vi industrianlegget etter Gjøviks kanskje best kjente bedrift, nemlig O. Mustad & Søn A/S (ID 144373), med Mustad Kraftverk (ID 144360) og Mustad sagbruk (ID 144371). To av de mest interessante bygningene her er faktisk opprinnelig fra Biri glassverk, nemlig museumsbygningen og «Lompa».
Hunndalen før Åmodt	Videre oppetter Hunnselva ligger ytterligere seks industrielle kulturminner: Vannforsyningsanlegget Damhuggu (ID 144370), Lilleengen sag (ID 144369), Lilleengen Mølle og Kraftverk (ID 144362) med Kvennhusedemningen (ID 144366), samt Oppland Trappfabrikk Lilleengen A/S (ID 144356) og Nygardstuen stampe/Lilleengens beinmølle med frørenseri (ID 144353).
Åmodt	Ved Åmodt, åmøtet, møtes Hunnselva og Vesleelva. Følger vi Hunnselva videre oppover, finner vi Mustad & Sønns avd. Åmodt Fabrikker (ID 144352), Åmodt Kraftverk (ID 144350) og A/S Toten Cellulosefabrikk (ID 144347). Med sistnevnte kan vern være noe utfordrende, da det skal være forurensing etter celluloseproduksjonen i området.
Fra Åmodt til Breiskallen	Videre oppetter Hunnselva ligger det fem mindre industrielle kulturminner: Gammeldammen (ID 144346), Skryftil Mølle (ID 144345), Bjugstad sag og høvleri (ID 144317), Inntaksdammen på Djupdal (ID 144316) og Djupdalsdemningen (ID 144314).
Breiskallen	På Breiskallen ligger de industrielle kulturminnene tett på begge sider av kommunegrensa mellom Gjøvik og Vestre Toten. På vår side av grensa har vi fem registrerte kulturminner: Breiskallen Kraftverk (ID 144313), Teglverket i Dalen (ID 144312), Vardal Træmassefabrikk/Betong A/S (ID 144306), mølle, sag og garveri på Nordre Breiskallen (ID 144303), samt garveri og meieri på Vestre Breiskallen (ID 144305). Det er også verdt å nevne Breiskalldemningen (ID 144304), som går over den delen av Hunnselva som utgjør kommunegrensa, og som derfor ligger i begge kommuner. Dessuten ligger disponentboligen her, i Breiskallmarka 9 (gnr 49/79). Denne er ikke registrert som kulturminne, men SEFRAK-registeret antyder at den har røtter på 1700-tallet.
Vardalsåsen	Demning ved Elgsjøen, kanal i Kongelstadelva. Anlagt tidlig på 1800-tallet, og ble brukt til å fløyte tømmer ned til Gjøvik glassverk i den tida det var i drift. Ikke registrert eller kartfestet i Askeladden.

Tabell 7: større industri ellers i kommunen

Merk: alle ID-nummer viser til Askeladden/Kulturminnesøk.

Sted	Kulturminner
Hunndalen, Vardal	Vazelina Biloppbøggeri , Ole Mustads veg 8, flyttet rundt 1988 fra Vestre Toten til industriområdet Skjerven skog vest for Hunndalen.
Bjørge (gnr. 93), Vardal	Bjørge Gruber (ID 146087), gruve for kullskifer, i drift i 1850-åra og rundt 1919.
Biri	Madshus Skifabrikk , Industrivegen 29, verdens eldste eksisterende skifabrikk, grunnlagt 1909 på Madshus i Vardal, fra 1972 på Biri.
Sem (gnr. 135/1), Biri	Biri Tapet , etablert 1938 på Sem. Grunnlegger var Klara Schee. Se omtale under kulturminner av nasjonal betydning.
Redalen, gnr. 187	Redalen Sementvarefabrikk (ID 146084).
Redalen, gnr. 194	Redalen asfaltverk (ID 146107), var i drift av og på fra 1947 til 1962.
Redalen, gnr. 194	Redalen Meieri (ID 146090), Snertingdalsvegen 59, grunnlagt mellom 1875 og 1900.
Snertingdal, gnr. 211	Lønnum kraftverk (ID 144854), i drift fra 1914 til 1918.
Snertingdal, gnr. 214	Snartum Kraftverk (ID 144820), grunnlagt 1911, første kraftverk i Snertingdal.
Snertingdal, gnr. 219	Elvedalen meieri (ID 146080), grunnlagt mellom 1875 og 1900.
Snertingdal, gnr. 221	Rådalen Teglverk (ID 144785), i drift iallfall fra 1835 og fram til 1908.
Snertingdal, gnr. 225	Nøss Knottfabrikk (ID 146094), fabrikk for framstilling av knott, drivstoff av trevirke særlig brukt under andre verdenskrig.
Snertingdal	Norsk Orgel- og Harmoniumfabrikk , etablert i Vardal, flytta 1929 til Snertingdal. Nå Norsk Orgelverksted (Ole-Christian Schrøder).
Snertingdal, gnr. 235	Fredrikstuen meieri (ID 146082), grunnlagt mellom 1875 og 1900.
Snertingdal, gnr 242/3	Snertingdal Ysteri (ID 146081), meieri etablert i 1919, restaurert i 2018. Se kapittel om gode eksempler.

Tabell 8: sager og møller i Biri med Redalen

Her og i den neste tabellen bruker vi kategoriene som brukes i Askeladden, definert enten som sagbruk eller som mølle/kvernhus (her bruker vi «kvern» for enkelhets skyld).

Merk at de fire første oppføringene i tabellen gjelder Biristranda, den siste tar for seg Redalen. Som i tabellene ovenfor, viser alle ID-nummer til Askeladden/Kulturminnesøk.

Sted	Kulturminner
Bjørnstad, Fegring og Gaukstad	Her finnes det to sagbruk på Bjørnstad (ID 146072) og Fegring (ID 146074), og to kverner på Bjørnstad (ID 146071) og Gaukstad (ID 145884)
Åsroa	Her finnes det tre sagbruk på Høyby (ID 145882), Røllesby (ID 145881) og Øvre Åsen (ID 145829), samt ei kvern uten stedsnavn i Askeladden (ID 145883).
Neråsen, Elvestad og Ekern	Her finnes det tre sagbruk på Neråsen (ID 145702), Elvestad (ID 145700) og Ekern (ID 145699).
Huskelhus og sørover	Her finnes det to sagbruk på Nordre Huskelhus (ID 145695) og Brattstigen (ID 146073), samt ei kvern på Nord-Gryte (ID 146075).
Redalen	Her finnes det fire sagbruk : Stokke sag, mølle og stampe (ID 144877), Sveen sag (ID 144882), ei sag på Rolid (ID 144873) og Skøien sag (ID 144868), samt ei kvern , Amundrud kvern (ID 144871).

Tabell 9: sager, møller og dammer i Snertingdal

Merk: alle ID-nummer viser til Askeladden/Kulturminnesøk.

Sted	Kulturminner
Nedre Snertingdal, fra Markeng til Kvatum	Her finnes det to sagbruk , Markeng sag (ID 144860) og Tofsrud sag (ID 144851), og et demningsanlegg , en settefiskedam (ID 144846).
Nedre Snertingdal, fra Lønnum til Drogset	Her finnes det tre sagbruk , Lønnum sag (ID 144857), Drogseth sag og mølle (ID 144829) og ei sag eller kvern på Drogset (ID 144813), samt tre kverner , Lønnum kvern (ID 144852) ei kvernveit på Drogsethaugen (ID144839), og ei bekkkvern på Onsrud (ID 144842).
Nedre Snertingdal, Snartum og Kvisgard	Her finnes det fire sagbruk , Snartum sag (ID 144801), Seegard kvern og sag (ID 144783), Tømmeråsen kvern og sag (ID 144777) og Kvisgard sag (ID 144798), ei kvern , Kvisgard kvern (ID 144800), samt et vannforsyningsanlegg , Vannrenne til Snartum Kvern (ID 144808).
Midtre Snertingdal, Nøss og Nettåsen	Her finnes det to sagbruk , Øvre Nøss sag og mølle (ID 144644) og Nettåsen kvern og sag (ID 144608), og to dammer , Ringsjødammen (ID 144618) og Nettåsendammen (ID 144614).
Midtre Snertingdal, Skonnord	Her finnes det to sagbruk , Sag og stampemølle med fargestue i Rubbesvebekken (ID 144776) og Skonnord sag og kvern (ID 144774), og et demningsanlegg , Skonnord-dammen (ID 144773).
Midtre Snertingdal, Svartholen	Her finnes de tre Svarthulldammene (ID 144788, 144791 og 144795), som ble brukt til fløyting av ved til glassverka på 1700- og 1800 tallet.
Midtre Snertingdal, Hov og omegn	Her finnes det tre sagbruk , Berg kvern og sag (ID 144744), Hovstueekeren (ID 144606) og Fladlien Sag (ID 144770).
Midtre Snertingdal, Rud og Ålset	Her finnes det fire sagbruk , Bakke kvern og sag (ID 144528), Grøterud sag (ID 144523), Kværnsveen (ID 144527) og Ruud kvern og sag (ID 144525), ei kvern , Søndre Aalseth kvern (ID 144526), samt tre dammer , Ruuds-dammen (ID 144741), Gammeldammen (ID 144530) og Nydammen (ID 144529).
Midtre Snertingdal, Ålset til Tomter	Her finnes det to sagbruk , Nordre Aalseth kvern og sag (ID 144543) og Bekkemellom kvern og sag (ID 144532), ei kvern , Sveen kvern (ID 144547), samt tre dammer , Åbortjerdammen (ID 144552), Setersangdammen (ID 144531) og Veltvassdammen (ID 144553).
Ytterroa, Brenner og Ambjør	Her finnes det fire sagbruk , Brennhagen sag (ID 144520), Søndre Brenner kvern og sag (ID 144522), Ambjør (store) kvern og sag (ID 144569) og Ambjør (Store) sag (ID 144580), ei kvern , Øvre Brenner kvern (ID 144535), samt fire dammer , Bergevassdammen (ID 144572), Fløytdammen (ID 144571), Gulsethbekkdammen (nedre) (ID 144582) og Langvassdammen (ID 144573).
Øvre Snertingdal, Røstad og Lunden	Her finnes det tre sagbruk , Røstadsaga (ID 144544), Lunden kvern og sag (ID 144587) og Nordre Lunden (ID 144589), fem kverner , Kværnlien (ID 144538), Nordre Rudstaden kvern (ID 144541), Nordre Rudstaden og Ødegården kvern (ID 144551), Rudstaden (ID 144536) og Søndre Lunden kvern (ID 144567), samt en dam , Røstadvass-dammen (ID 144542).
Øvre Snertingdal, Engum	Her finnes det ett sagbruk , Øvre Engum/Søndre Lunden kvern og sag (ID 144736), tre kverner (ID 144590, 144593 og 144722), samt tre dammer, Dam i Lauga (ID 144738), Flatsjødammen (ID 144594) og Lonkedammen (ID 144568).
Øvre Snertingdal, Ekern til Ringsrud	Her finnes det fire sagbruk , Sør-Ekern kvern og sag (ID 144556), Hasli kvern og sag (ID 144570), Bratteng kvern og sag (ID 144697) og Ringsrud kvern og sag (ID 144702), ei kvern , Midtgarden kvern (ID 144557), en dam , Ringsrud Sagdam (ID 144707), og et vannforsyningsanlegg ved Sør-Ekerentjernet (ID 144555).

Tabell 10: kulturminner langs Mjøsa

Merk: alle ID-nummer viser til Askeladden/Kulturminnesøk.

Sted	Beskrivelse
Strandenga	Her er det ei brygge fra 1800-tallet (ID 161001), samt et pakkhus og en gardsbygning fra 1700-tallet. Her har det vært lågåsildfiske og poståpneri. Bygningen og pakkhuset eies og brukes i dag av LIONS Gjøvik.
Roterud	Her er det synlige rester etter ei brygge fra 1800-tallet (ID 160994), og litt lenger sør er det et sandtak som forsynte Biri glassverk med sand da det var i drift på 1700-tallet.
Svennes	Her er det ei brygge (ID 160992), som sannsynligvis har røtter tilbake til 1764, da Biri glassverk startet opp. Dampbåten «Jernbarden» hadde stoppested her alt i 1840. I nærheta ligger husmannsplassene Strandsvea og Nygård , samt muligens flere plasser, på Fluren ligger ei fløyterbrakke , som er SEFRAK-registrert og datert til andre kvartal av 1800-tallet, og i området kan det være noen rester etter Biri lenser . Se også kapittel om kulturmiljøer.
Kremmerodden	Dette var Biris eldste handelsplass, med handel fra rundt 1760 til 1890. Her var det per 1990 bare «ruiner fra hus og brygge» tilbake, dette kan omfatte rester av et båtstø av typen som fantes på alle gardar.
Eriksrud	Her har det vært ei brygge fra mellom 1850-1875 (ID 160987), der det også var poståpneri iallfall fra 1865. Her var det frakteekspedisjon fram til 1930. Det er minimalt igjen av brygga i dag, E6 er lagt rett over. Se artikkel i årboka 1992.
Fjordheim	Galleri Fjordheim , første del opprinnelig bygd 1903, hoveddelen 1913 i tidstypisk stil. Den var bosted for arkitekt. I dag brukes den til kunstgalleri.
Skulhusodden	Her kan det også fortsatt finnes et båtstø .
Sveabrygga	Her er det ei brygge fra mellom 1850-1875 (ID 160983) med pakkhus. Den var stoppested for dampbåter tidlig på 1900-tallet, og ble brukt av Redalen meieri (ID 146090). Se artikkel av Lars Haupberg i årboka 1999.
Stokkeelva	Stokkeelva har ei rekke kulturminner knyttet til skogbruk og fløyting. Ved elvemunninga ligger Stokke lenser fra 1700-tallet (ID 144883) og to sagbruk (se tabell 8), og lenger sør, på Nedre Stokkes grunn, ligger tre hytter : Smiuhytta, Lensehytta og Tømmerhytta. Garden bruker dem i dag til overnatting.
Dalsjordet	I Lillehammervegen 939 ligger ei fiskerhytte , som i dag hører til Gjøvik fiskerforening. Bygningsmassen som står her i dag er ikke nødvendigvis av spesiell interesse, men stedet har sannsynligvis ei historie som utfluktssted for vanlige folk.
Fjeldstad	Her er det ei brygge fra 1900-tallet (ID 160982), som det sannsynligvis er lite igjen av. Arne Julsrud Berg nevner i boka ei brygge på Kolberg, som muligens kan være den samme.
Mørkved	Her står det ei husmannsstue , sannsynligvis fra 1700-tallet, som ble flyttet hit tidlig på 1900-tallet. Her har det vært bosted for en husmannsfamilie som blant annet har drevet lågåsildfiske på Mjøsa. Stua er for øyeblikket i relativt dårlig stand.
Furuset	Her står det ei fiskerhytte som ble brukt av arbeiderklassen på Gjøvik i helgene. (Se Årbok Gjøvik 2020) Hytta eies i dag av Harald Jøranli, og ligger i forbindelse med en bobilplass. Kan ha vært husmannsplass under Tranberg tidligere.